

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Diplomová práce

Bc. Kristina Broučková

Cesta k pádu prvního tajemníka ÚV KSČ:

případ Antonína Novotného

Pathway to the Fall of the First Secretary of the Communist Party of
Czechoslovakia: Case of Antonín Novotný

Poděkování

Za cenné připomínky, inspirativní podněty, čas a trpělivost děkuji vedoucímu práce Mgr. Martinu Štefkovi, Ph.D.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 26. 7. 2021

.....
Bc. Kristina Broučková

Abstrakt

Diplomová práce pojednává o postavení prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného a jeho roli ve fungování politického systému v šedesátých letech; systému, který Harold G. Skilling pro jeho vlastnosti v tomto období označil za *kvazi-pluralistický autoritarismus*. Autorita prvního tajemníka v jeho rámci byla podpořena řadou formálních i neformálních pravomocí, díky nimž mohl své výsadní postavení opevňovat. Autorka práce vychází z předpokladu, že toto postavení zůstávalo ze své podstaty nestabilní a na základě analýzy druhé poloviny „Novotného éry“ sleduje, jaké faktory jeho autoritu ve funkci v této době podporovaly, a které ji naopak podřývaly.

Klíčová slova: Komunismus, Československo, Antonín Novotný

Abstract

Diploma thesis deals with the topic of the position of the First Secretary of the Central Committee of Communist Party of Czechoslovakia Antonín Novotný and the role he played in the political system during the 1960s; system named for its characteristics as *quasi-pluralist authoritarianism* by Harold G. Skilling. First Secretary's authority within the limits of the system was supported by several competences, formal and informal, that he could use to strengthen his position. The author of the thesis works on the assumption that his position stayed inherently unstable and therefore provides an analysis of the second half of the "Novotný era" to discover which factors at that time supported his authority, and on the other hand, which ones tended to undermine it.

Key words: Communism, Czechoslovakia, Antonín Novotný

Obsah

1	Úvod.....	8
1.1	Výzkum systémů sovětského typu optikou <i>pluralismu</i>	11
1.2	„ <i>Pluralistické trendy v Československu</i> “ na počátku 60. let	18
1.3	Role prvního tajemníka v systému sovětského typu.....	23
2	První tajemník a Moskva: Antonín Novotný a Nikita S. Chruščov	28
3	První tajemník v čele strany: část první.....	34
3.1	První tajemník v čele vrcholných orgánů	34
3.2	První tajemník v čele stranického aparátu	40
4	První tajemník v roli arbitra: část první.....	47
4.1	Antonín Novotný a ekonomická reforma	48
4.2	Antonín Novotný a spisovatelé	54
4.3	Antonín Novotný a Slovensko.....	60
5	První tajemník v roli prezidenta	68
6	Shrnutí: část první.....	75
7	První tajemník a Moskva: Antonín Novotný a výměna v čele KSSS.....	77
8	První tajemník v roli arbitra: část druhá.....	85
8.1	Antonín Novotný a ekonomická reforma	86
8.2	Antonín Novotný a spisovatelé	92
8.3	Antonín Novotný a Slovensko.....	99
9	První tajemník v čele strany: část druhá.....	105
9.1	První tajemník v čele aparátu	106
9.2	První tajemník v čele vrcholných orgánů	110
10	První tajemník v roli prezidenta: Antonín Novotný a (de)kumulace funkcí	115
11	Shrnutí: část druhá	119
12	Závěr.....	120
13	Literatura	124

Seznam zkratek

AV – Akademie věd

ČSSR – Československá socialistická republika

KPR – Kancelář prezidenta republiky

KSČ – Komunistická strana Československa

KSS – Komunistická strana Slovenska

KSSS – Komunistická strana Sovětského svazu

KV – Krajský výbor

KŽ – Kulturní život

LN – Literární noviny

MSDS – Maďarská socialistická dělnická strana (Magyar Szocialista Munkáspárt)

NDR – Německá demokratická republika

PÚV – Předsednictvo ústředního výboru

RVHP – Rada vzájemné hospodářské pomoci

SČSS – Svaz československých spisovatelů

SED – Jednotná socialistická strana Německa (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands)

SKŘO – Státní komise pro řízení a organizaci

SNP – Slovenské národní povstání

SNR – Slovenská národní rada

SPK – Státní plánovací komise

SSSR – Svaz sovětských socialistických republik

SÚV – Sekretariát ústředního výboru

ÚV – Ústřední výbor

VHJ – Výrobně hospodářská jednotky

1 Úvod

Ve veřejném i odborném diskurzu je poměrně běžné, že různá vývojová období pojmenováváme podle osobností, které jim dominovaly. Výjimkou nejsou v tomto ohledu ani sovětské systémy¹, jejichž „éry“ často nesly označení podle tajemníka,² který stál zrovna v čele komunistické strany. Tzv. Novotného éra trvala dlouhých patnáct let. Šlo o patnáct let, v jejichž průběhu doznala mnoha změn jak situace na mezinárodním poli, tak uvnitř tzv. socialistického bloku. Mnohé z nich se odrážely i v „Novotného režimu“, jehož charakter za tu dobu prošel rovněž významnými proměnami.

Změn odehrávajících se v zemích socialistického bloku si na přelomu padesátých a šedesátých let začali všímat i západní badatelé. Optika *totalitarismu*, do té doby na sovětské systémy téměř výlučně aplikovaná a zároveň vylučující jejich studium v komparaci s jinými systémy, však ony změny nedovedla uspokojivě vysvětlit. Část badatelů se proto uchýlila k přijetí (staro)nových teoretických východisek, když se rozhodli na sovětské systémy nahlížet optikou *pluralismu*. *Pluralismus* bude rovněž využit jako teoretické východisko této diplomové práce. V úvodní kapitole proto představím některé závěry prací autorů jako Archie Brown, Susan Gross Solomon, Jerry Hough nebo G. Harald Skilling. Skillingova typologie autoritářských režimů zároveň poslouží k formulaci výzkumných otázek. Studované období, od počátku šedesátých let do roku 1968, Skilling označil za období *kvazi-pluralistického autoritarismu*.³

Pluralistická „tradice“, na rozdíl od té totalitární, však věnovala jen málo pozornosti roli prvního tajemníka. Tázala se po přítomnosti různorodých zájmů a existenci konfliktů, jež by jejich nositelé v podobě *zájmových skupin* uvnitř systému mohly vyvolávat. Přesto to pro některé byla právě výměna v Kremlu, co je přimělo o existenci vnitřních konfliktů vůbec

¹ Označení *sovětský systém*, *systém sovětského typu*, *komunistický režim* jsou v práci používány záměně a odkazují k typu režimu, který ve 20. století přijaly země, jež tvořily tzv. socialistický blok.

² Používání označení *první tajemník* nebo *generální tajemník* se v práci odvíjí od oficiální dobové terminologie. Je-li odkazováno k postavě Antonína Novotného, volím vždy označení *první tajemník*, neboť právě tuto funkci zastával. Hovořím-li o osobnosti N. S. Chruščova nebo L. I. Brežněva, používám titul *první* nebo *generální tajemník*. Odkazují-li na roli nejvyššího představitele komunistické strany bez bližší specifikace, o jakou komunistickou stranu a v jakém období se jedná, volím rovněž označení *první tajemník*.

³ Skilling, H. Gordon: *Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia*. In Farrel, R. Barry (ed): *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*. 1970, s. 277.

uvažovat. Mezi ně patřil například Carl A. Linden, jenž poukázal na nestabilitu N. S. Chruščova ve funkci generálního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) právě s odkazem na existenci vnitřních konfliktů uvnitř sovětského systému. Domnívám se proto, že je legitimní vtáhnout do konfliktu i postavu prvního tajemníka a ptát se i na jeho roli v systému samotném. Nelze totiž nevidět, že jeho pozice, jakkoliv obtížně definovatelná, v něm byla svým způsobem výsadní.

Podobně jako Linden budu i já vnímat postavení prvního tajemníka jako ze své podstaty nestabilní. V diplomové práci se zaměřím na posledních zhruba šest let Antonína Novotného ve výkonu funkce prvního tajemníka Komunistické strany Československa (KSČ). První polovinu šedesátých let totiž intuitivně vnímám, navzdory přítomnosti hluboké krize, jako možná nejstabilnější období jeho působení v úřadu. Není pak bez zajímavosti, že se Antonín Novotný stal po patnácti letech ve funkci v lednu 1968 „prvním“ prvním tajemníkem ze zemí socialistického bloku, který o ni byl připraven pravděpodobně tou „nejiregulernější“ cestou, jakou režimy sovětského typu připouštěly. Na rozdíl od jiných nejvyšších představitelů komunistických stran totiž nebyl sesazen v důsledku násilných společenských procesů, nezemřel během výkonu funkce, ani nebyl zbaven úřadu prostřednictvím „palácového převratu“ v době své absence v mocenském centru. Tato skutečnost činí dle mého názoru jeho funkční období, a zejména pak jeho závěr, o to pozoruhodnější.

S ohledem na výše uvedené formuluji výzkumné otázky diplomové práce následujícím způsobem:

- (1) Jaká byla role prvního tajemníka ve fungování československého politického systému, naplňujícího charakteristiky „kvazi-pluralistického autoritarismu“?*
- (2) Jaké faktory jej ve funkci stabilizovaly i destabilizovaly a z jakého důvodu se zdroje autority prvního tajemníka Antonína Novotného nakonec vyčerpaly?*

Jak bylo řečeno, role prvního tajemníka v systému je poměrně obtížně definovatelná; z toho důvodu se ostatně tato práce po jeho fungování v systému táže. Přesto lze vypořádat konkrétní pravomoci, jimiž (ne)formálně disponoval. Pravomoci, které rovněž fungovaly jako zdroje autority, jíž zbývající funkcionáři nepožívali. Výčet těchto pravomocí platících pro funkční období Antonína Novotného provedl Karel Kaplan (viz níže). Od jejich kondenzované podoby se bude odvíjet i struktura práce, která bude sledovat právě ty oblasti, v nichž mohl první tajemník své pravomoci využívat, a odvíjet tak od nich svou autoritu.

Nejprve se proto zaměřím, a první kapitolu věnuji, vztahu Antonína Novotného k Moskvě, resp. Moskvě k němu. Dále pak na jeho roli ve vrcholných orgánech a aparátu, kde byl jednak nejinformovanější osobou, a jednak někým, komu mělo být ponecháno výsadní slovo v kádrové politice; měl tak mnohé předpoklady být na jejich poli tím nejsuverénnějším hráčem. Karel Kaplan, a nejen on, hovoří rovněž o neformální funkci prvního tajemníka jakožto arbitra v případě vyvstání konfliktu ve vrcholných orgánech ústředního výboru (ÚV). Kaplan odkazuje především na konflikt mocenský, já se kromě něj zaměřím rovněž i na konflikty zájmové. Vyberu pak ty konflikty, které se v té době zdály být pro stranu i společnost nejpalčivější. Představím pozici Antonína Novotného v otázkách ekonomické reformy, problematice kulturní tvorby, zejména ve vztahu ke spisovatelům sdružených ve Svazu československých spisovatelů (SČSS), a v neposlední řadě jeho postoj ve vztahu ke Slovensku. Antonín Novotný rovněž kumuloval funkci prvního tajemníka s úřadem prezidenta republiky, a proto je nasnadě zaměřit se i na tuto oblast. Zároveň se jedná o oblasti, kde předpokládám potenciální existenci konfliktů mezi, ale i uvnitř, třech nejmocnějších zájmových skupin působících v sovětských systémech, jak je definoval Skillling. Těmi měly být (1) frakce stojící na vrcholu mocenské pyramidy, (2) oficiální a byrokratické skupiny a (3) intelektuálové (viz níže).

Navzdory tomu, že „Novotného éra“ patří patrně k nejčastěji studovaným éram československých dějin, a to jak domácími, tak zahraničními badateli, samotné postavě Antonína Novotného, nebo postavení prvního tajemníka ÚV KSČ, bylo pozornosti věnováno jen nemnoho. Domácí provenience se v zásadě omezuje na tituly Karla Kaplana. Ten shrnul fungování aparátu KSČ v publikaci *Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty* vydané roku 1993. Jistý prostor pro osobnost Antonína Novotného věnoval již roce 1989 v kapitole knihy *Mocní a bezmocní*. Biografie *Antonín Novotný: vzestup a pád „lidového“ aparátčíka* následovala v roce 2011. K jejímu zpracování využil mimo jiné i pramen, který bývá někdy označován za Novotného paměti. Jedná se o sérii komentovaných rozhovorů, jež po roce 1968 vedl s Novotným novinář Rudolf Černý. Rukopis těchto rozhovorů, přičemž rozsah následných úprav z pera tazatele není dost dobře známý, je uchován v Národním archivu. V knižní podobě vyšly nejprve v roce 1998 a později v roce 2008 pod názvem *Antonín Novotný: vzpomínky prezidenta*. Výčet prací věnovaných přímo Antonínu Novotnému v zásadě končí krátkou kapitolou Jiřího Pernese v kolektivní monografii *Českoslovenští prezidenti* z roku 2016.

Antonín Novotný dále často vystupuje jako jedna z „vedlejších postav“ jak odborné, tak memoárové literatury. Domnívám se ovšem, že prostor, který literatura věnuje osobnosti a roli někoho, kdo měl po dlouhá léta takto dynamického období formálně „pod sebou“ celou stranickou strukturu, není dostatečný a stále zůstává z velké části nevyužitý. Diplomová práce bude proto rovněž vycházet z archivních pramenů provenience orgánů ÚV KSČ uložených ve fondech Národního archivu; jedná se zejména o fond *Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného (I. a II. část)* a fondy předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ, doplněné o samostatné fondy některých komisí aparátu ÚV, jako například fond ideologické komise.

Cílem diplomové práce je tak v tomto ohledu zaplnit ještě stále poněkud „bílé místo“ československé historiografie. Dále pak nastínit otázku role prvního tajemníka ve fungování systému perspektivou, která tuto problematiku spíše opomíjela, navzdory tomu, že, domnívám se, neleží úplně mimo oblast jejího zájmu.

1.1 Výzkum systémů sovětského typu optikou *pluralismu*

Studiu režimů sovětského typu dominovalo od konce druhé světové války prizma *totalitarismu*. Podobně jako u velké části abstraktních pojmů, kterých společenské a humanitní vědy užívají, ani v případě *totalitarismu* se akademická obec nedovedla shodnout na jeho pevném významu. Jako vědecký termín se rodil v prostředí amerických univerzit, kam v téže době vstoupila, a významně jej ovlivnila, atmosféra tzv. studené války. Její přítomnost způsobila mimo jiné to, že pojem *totalitarismus* získal výhradně pejorativní konotace. Jinak ale umožnila, že po téměř dvě desetiletí byla sovětská realita a realita zemí socialistického bloku, bez možnosti důkladného terénního výzkumu, označována pojmem, za kterým se ukrývala poměrně nesourodá „tradice“ teorií, konceptů a modelů, pro jejichž tvorbu autoři často volili protichůdná ontologická východiska.⁴

Uvolnění ve vztazích mezi dvěma supervelmocemi, pozorovatelné od nástupu N. S. Chruščova, a zejména od eskalace konfliktu v podobě tzv. karibské krize, znamenalo i uvolnění atmosféry v řadách americké inteligence. Tamější badatelé si tak směli začít všimnat ne nepodstatných změn, které se odehrávaly v Sovětském svazu (SSSR) i v jeho satelitech. Potíž

⁴ Z české produkce podrobně k totalitarismu, ústupu od něj a příklonu části badatelů k pluralistickému prizmatu viz Štefek, Martin: *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. 2014, s. 16-43, Štefek, Martin: *Kádry rozhodují*, ovšem: *předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ*. 2019, s. 9-19.

spočívala v tom, že dosavadní roztříštěnost teorií a konceptů *totalitarismu* vyvozovaných z představ o totalitární realitě, nebo na ni aplikovaných, až na výjimky vylučovaly, nebo nepočítaly s možností, že by dané režimy disponovaly vnitřní vývojovou dynamikou. Představa o unikátnosti tohoto typu režimu měla navíc při jejich studiu znemožňovat využití obdobných nástrojů, jako při práci s režimy označovanými politickou vědou za demokratické. Archie Brown shrnul nedostatky prizmatu do třech bodů; (1) jeho stoupenci přeceňovali oficiální tvrzení o homogenitě sovětské společnosti i komunistické strany, (2) dále nevěnovali dostatečnou pozornost povaze politického procesu samotného, (3) a v neposlední řadě nenabízeli až na výjimky nástroje, které by pomohly pochopit změny, jež se v těchto režimech odehrávají.⁵

Nahlížení na režimy sovětského typu optikou *totalitarismu* se tak pro mnoho badatelů ocitlo ve slepé uličce. Část z nich proto začala hledat novou optiku, jejímž prostřednictvím by mohli fungování a proměny těchto režimů analyzovat. Optiku, která by překlenula propast mezi „sovětologií“, v jejímž rámci bylo možné dané režimy studovat jako unikátní fenomén, a pod vlivem behaviorismu se rozvíjející politickou vědou, která je z téhož důvodu dlouhou dobu považovala za nekomparovatelné.

Pro část badatelů se touto alternativní optikou stala optika *pluralismu*. Mezi její přední protagonisty patřil Harold Gordon Skilling, který se již v roce 1959 ve své přednášce na půdě *Americké asociace politických věd* postavil proti výlučnému zaměření politické vědy na západní demokracie, a tím i vyčlenění studia sovětských systémů z oblasti jejího zájmu.⁶ Své námitky vůči nahlížení na sovětské systémy optikou *totalitarismu*, stejně jako možnosti implementace alternativních přístupů, rozvinul v textu *Interest Groups and Communist Politics*. Připomněl v něm pozoruhodnou skutečnost, že navzdory absenci jakékoliv širší shody na jeho významu, žádný jiný pojem v historii nebyl soustavně aplikován s takovou jistotou jako právě *totalitarismus*; a to přesto, že jeho vágní rámce už nějakou dobu nedovedly přispět k porozumění změnám odehrávajících se v zemích, o jejichž realitě měl vypovídat. Určitou shodu bylo možné hledat pouze v onom přesvědčení o unikátnosti totalitárních systémů odlišujících se od západních politických systémů mimo jiné i naprostou absencí zájmového

⁵ Brown, Archie: *Pluralism, Power and the Soviet Political system: A Comparative Perspective*. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 66.

⁶ Štefek, Martin: *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. 2014, s. 31-32.

konfliktu. V případě sovětských systémů totiž měla jedinou zájmovou skupinu, schopnou autonomního jednání, představovat monolitická komunistická strana.⁷

Současná politická věda však, píše v roce 1966 Skilling, disponuje nástroji, jako například Eastonovým systémovým modelem, které umožňují za tento (zdánlivý) monolit nahlédnout; a to za předpokladu, že se zaměří nejen na *výstupy* ze systému, ale i na dění uvnitř systému a *vstupy* do něj. S poukazem na závěry prací autorů z Jugoslávie a Československa (M. Djordeviće a M. Lakatoše) vyvozuje, že v komunistických stranách i společnostech lze objevit, namísto očekávané homogenity, existenci různorodých skupin s různorodými zájmy, které se mezi sebou dostávají do konfliktů, jež systém ovlivňují právě na *vstupech*. Tyto skupiny sice nesoupeří s komunistickou stranou o politickou moc, ale pokouší se skrze její platformu prosadit své zájmy a představy; a to například i o podobě ekonomického systému nebo roli kultury. Vzhledem k tomu, že konečná rozhodnutí na *výstupech* činí skutečně strana, funguje dle Skillinga v těchto systémech logika připomínající atmosféru jakéhosi nedokonalého trhu. Systém tedy není čistě pluralistický (není ale ani totalitární), a proto jej Skilling označil za „určitý druh nedokonalého monismu“ (*imperfect monism*).⁸

Míra aktivity zájmových skupin a jejich zapojení do politického procesu se staly východiskem Skillingovy typologie autoritářských režimů, kterou rozvinul o několik let později. Zatímco v (1) *kvazi-totalitarismu* měly být možnosti nezávislého jednání zájmových skupin značně limitované a v teorii byly považovány za nelegitimní, (2) *konzultativní autoritarismus* vtahoval do rozhodovacího procesu širší okruh aktérů (např. vědce), aniž by dovolil rozpoutání významnějších skupinových konfliktů. Silným stupněm skupinového konfliktu, a to i mezi neinstitucionalizovanými aktéry a stranickým vedením, se měl naopak vyznačovat (3) *kvazi-pluralistický autoritarismus*. (4) *Demokratický a pluralistický autoritarismus* pak představuje typ režimu, který schvaluje institucionalizaci skupin, ale není ani plně demokratický ani plně pluralistický. Čínská zkušenost tzv. kulturní revoluce s jejími intenzivními střety soupeřících skupin navíc Skillinga přiměla k vymezení pátého typu, a to (5) *anarchického autoritarismu*.⁹

⁷ Skilling, H. Gordon: Interest Groups and Communist Politics. World Politics, roč. 18, 1966, č. 3.

⁸ Skilling, H. Gordon: Interest Groups and Communist Politics. World Politics, roč. 18, 1966, č. 3.

⁹ Cit. podle Štefek, Martin: Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. 2019, s. 18. S pomocí těchto kategorií Skilling popsal i vývoj československého režimu. Jeho charakter měl v letech 1948-1961 oscilovat mezi *kvazi-totalitarismem* (1948-1953, pozdní 1953-

Skilling dále rozdělil skupiny, schopné v sovětských systémech své zájmy artikulovat, podle míry jejich vlivu do čtyř kategorií. Nejvlivnějšími skupinami měly být (1) frakce působící na vrcholu mocenské pyramidy, hrající rozhodující roli při tvorbě politiky, dále pak (2) oficiální a byrokratické skupiny (např. armáda, bezpečnost, straničtí aparátčící a byrokraté, manažeři). Mezi vlivné skupiny měli patřit rovněž (3) intelektuálové (spisovatelé, novináři, vědci, ekonomové) nebo (4) široké sociální skupiny tvořící základnu mocenské pyramidy (např. dělníci, rolníci, národnostní nebo náboženské skupiny). Skilling zároveň počítal se skutečností, že v rámci každé zájmové skupiny bude existovat množství „názorových skupin“. ¹⁰

Ať už badatele motivovala snaha zacelit propast mezi komparativní politologií a „sovětologií“, nebo snaha pochopit změny odehrávající se v socialistickém bloku, proč se jim ze strany stagnujícího *totalitárního* prizmatu nedostávalo nástrojů, či oboje zároveň, vedlo je to v šedesátých letech k formulování nových modelů a konceptů, z nichž nemalá část v té či oné podobě přejímala pluralistickou optiku. Ještě na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let způsobilo rozruch vydání knihy Jerryho Hougha *How the Soviet Union is Governed*. Ta byla reedicí díla Merle Fainsoda *How Russia Is Ruled* z padesátých let, který již v té době poukázal na to, že se v Sovětském svazu za jeho „*totalitární fasádou*“ skrývají mnohá *štěpení* (*cleavages*). Přesto při revizi původního textu provedl Fainsodův žák úpravy natolik rozsáhlé, že bylo nutné jej vydat pod novým názvem. Jerry Hough se totiž, se znalostí jeho proměn v šedesátých a sedmdesátých letech, mnohem pečlivěji zaměřil na fungování politického procesu a kladl si otázku, jací aktéři jsou schopni jeho tvorbu ovlivnit. ¹¹ Ve svých závěrech dospěl k názoru, že v politickém systému SSSR existuje zejména od pozdní Chruščovovy éry značný rozptyl moci, který umožňuje různorodým aktérům, ocitajícím se v jeho *institucionálním rámci*, na politickém procesu participovat. Díky tomu lze dle Hougha označit sovětské systémy za *pluralistické*. Tamější druh *pluralismu* je však třeba vybavit patřičným přívlastkem, neboť se přeci jen odlišuje od toho, který můžeme nalézt v západních

1956, pozdní 1956-1961) a *konzultativním autoritarismem* (na počátku roku 1953 a 1956). Období od 1961 do 1968 označil za *kvazi-pluralistický autoritarismus* a dění v roce 1968 jej přimělo považovat československý systém za *pluralistický*. Invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu toho roku pak způsobila jeho návrat do fáze *kvazi-pluralistického autoritarismu*. Viz Skilling, H. Gordon: *Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia*. In Farrel, R. Barry (ed): *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*. 1970, s. 277.

¹⁰ Cit. podle Štefek, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ*. 2019, s. 18.

¹¹ Hough, Jerry a Merle Fainsod: *How the Soviet Union is governed*. 1979, s. v.-ix. (Preface).

demokraciích. Přívlastek *institucionální*, odkazující k onomu *institucionálnímu rámci*,¹² tak nechal vzniknout konceptu *institucionálního pluralismu (institutional pluralism)*.¹³

Navzdory obdobným východiskům nepřinášelo ani pluralistické prizma zvlášť koherentním náhled na fungování sovětských systémů. Podobně nesourodé byly i jeho kritiky, z nichž některé, poukazující na existující limity náhledu, usilovaly o rozpracování „přiléhavějších“ konceptů, zatímco jiné rovnou zpochybňovaly jeho metodologická východiska.

Susan Gross Solomon shrnula rozpolcení badatelů (stoupenců i kritiků) v otázce pluralismu následovně:

„Debata o pluralismu se vyznačuje, kromě jiného, absencí jakékoliv shody ve všech bodech. Ti, kteří studují sovětskou politiku se neshodnou na tom, co vidí před očima: existují zde skupiny (názorové, expertní, profesní), jež věrně odrážejí zájmy přítomné v SSSR? Badatelé jsou rovněž rozděleni v otázce, jak interpretovat výsledky svého pozorování: hrají tyto skupiny podstatnou roli v sovětském politickém procesu? V neposlední řadě se sovětologové nemohou dohodnout, jaké konceptuální označení by jejich interpretace vystihovalo: je nálepka ‚pluralismu‘ skutečně adekvátní k povaze a míře aktivity skupin v SSSR?“¹⁴

Na neužitečnost aplikace takto vnitřně nekoherentního pojmu upozorňoval Giovanni Sartori, když napsal, že *„nevíme, kam až sahají hranice pluralismu, neboť nikdo nikdy nepopsal, jak vypadá ne-pluralismus.“¹⁵*

Část autorů tak použila *pluralismus* jako jakýsi „odrazový můstek“ pro formulaci nových konceptů, jež se podle nich měly vypořádat s nedostatky prizmatu, které, i přes určitou roztržitost, nakonec na nějaký čas studium sovětských systému částečně ovládlo. Někteří spatřovali takový potenciál v konceptu *korporativismu*. Jeho stoupenci, do jejichž předních řad patřil Phillip Schmitter nebo Alfred Stepan, namítali, že pluralistická optika poprává v teorii přílišnou autonomii zájmovým skupinám a nepočítá se svébytnou rolí státu. *Korporativismus*

¹² Hough zdůrazňuje, že adjektivum *institucionální* odkazuje k aktérům pohybujícím se v institucionálním rámci systému, a tak schopných zasahovat do politického procesu, nikoliv k množství do něj zapojených institucí.

¹³ Hough, Jerry a Merle Fainsod: *How the Soviet Union is governed*. 1979, s. 547.

¹⁴ Solomon, Susan G.: „Pluralism“ in *Political Science: The Odyssey of a Concept*. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 4

¹⁵ Cit. podle Brown, Archie: *Pluralism, Power and the Soviet Political system: A Comparative Perspective*. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 68.

se jim podařilo úspěšně zbavit pejorativní nálepky, kterou získal spojením s italským fašismem a začali jej používat jako deskriptivní pojem pro popis reality režimů Latinské Ameriky. Posléze koncept „*natahli*“ na země západní Evropy a domnívali se, že je možné jej aplikovat i na realitu sovětských systému; a to zejména s ohledem na představu silného státu autoritativně dohlížejícího na činnost zájmových skupin, jež s ním zůstávají úzce svázány.¹⁶

Právě „*konceptuální natahování*“ („*conceptual stretching*“) se v případě *pluralismu* stalo hlavním zdrojem metodologických rozporů. Skrze pluralistickou optiku totiž v padesátých letech nahlíželi američtí badatelé na činnost zájmových skupin v USA, a tak její přenesení do reality zemí socialistického bloku vzbuzovalo obavy z toho, že koncept samotný ztratí užitím v takto odlišném kontextu svou výpovědní hodnotu. Různí autoři se s touto metodologickou výhradou vypořádali různými způsoby.¹⁷ Susan Gross Solomon například připomněla, že geneze pojmu sahá až do Anglie devatenáctého století, kde platil za pojem normativní. V jeho jméně se zájmové skupiny dovolávaly autonomie na státu, jehož moc v téže době významně rostla. Jako deskriptivní pojem jej skutečně začala využívat až politická věda v padesátých letech, a tak i ona musela nevyhnutelně přistoupit k *natažení* jeho původního významu. Pojem *pluralismus* zároveň v mezidobí figuroval v mnoha různorodých oblastech, kde rovněž nesl různé významy, jež se postupem času posouvaly a proměňovaly. Solomon tak argumentuje slovy Donalda Schona, že ono *natahování* (*extense*) nemusí být nutně chápáno jako něco destruktivního, ale naopak jako způsob, jakým se pojmy vyvíjejí. Užití pojmu v kontextu, byť jen nepatrně odlišném od toho původního, totiž vždy nutně posune i jeho význam, a tak jej „*natahne*“. V případě *pluralismu* navíc tedy ani nedošlo k prvotnímu natažení konceptu jeho aplikací na sovětské systémy v letech šedesátých, nýbrž jeho využitím jakožto deskriptivního pojmu pro studium americké politiky již v letech padesátých. Navrhuje proto, abychom se místo dohadování, jestli nebyl koncept *pluralismu* „*natažen příliš daleko*“, měli raději tázat, zda bylo jeho natažení úspěšné, resp. prospěšné.¹⁸

Solomon odpovídá, že částečně bezpochyby bylo. Vymanilo studia sovětských systémů z izolace tím, že začalo klást nové a jiné otázky, které prizma *totalitarismu* klást neumožňovalo,

¹⁶ Hough, Jerry: *Pluralism, Corporatism and Soviet Union*. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 45-46.

¹⁷ Některé příklady viz Štefek. Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. 2019, s. 124-126.

¹⁸ Solomon, Susan G.: „*Pluralism*“ in *Political Science: The Odyssey of a Concept*. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 5-8.

neboť se zabývalo předně dichotomií *veřejného* a *soukromého* a zajímaly jej výlučně *výstupy* ze systémů. V tomto ohledu tak bylo povědomí o jejich fungování významně posunuto. Avšak navzdory tvrzení, že svou pozornost zaměřují výhradně na *vstupy* a tzv. *černou skříňku* politického systému, což jim umožňuje zkoumat jej v zásadě stejnými nástroji jako západní demokracie, hodnotili tito badatelé nevyhnutelně i podobu systému jako celku. Odhlédnutím od *výstupů* tedy učinili sovětské systémy komparovatelnými, ale zároveň se tím připravili o možnost vidět jejich unikátnost a rozdíly, které právě ve *výstupech* tkví. Otázka takto snadné komparovatelnosti se dle Solomon stává palčivější ve chvíli, připustíme-li si, že by *pluralismus* nesl normativní konotace. Ať už je totiž aplikován na vstupy americké nebo sovětské politiky, v centru jeho zájmu se rovněž chtě nechtě implicitně ocitá i dichotomie *veřejného* a *soukromého*. Nezdá se ovšem, že by pluralismus jakožto deskriptivní pojem dovedl k této dichotomii zaujmout stanovisko.¹⁹

S více zřejmými normativními konotacemi pojmu se určitým způsobem snažil vypořádat Jerry Hough. Přestože intencí badatelů bylo skutečně podobu fungování sovětských systémů „*popsat*“, nikoliv „*předepsat*“, píše Hough, u jejich kritik bylo často obtížné odlišit, zda vnímají pluralistickou analýzu jako popis reality nebo zda se domnívají, že je tato realita popisována jako ideální.²⁰

Hough mluví z vlastní zkušenosti s rozruchem kolem pojmu *institucionálního pluralismu*,²¹ když píše:

„Nehledě na to, jak precizně se badatel pokouší definovat svůj pojem, on či ona bude jistě zatracen (nebo příležitostně veleben) kvůli implikacím plynoucím z jiné definice. A to se vztahuje i na normativní implikace.“²²

Navzdory tomu, že vědecké pojmy mohou nést pro různé lidi různé normativní implikace, jejich přínos dle Hougha spočívá ve skutečnosti, že obracejí pozornost k existenci

¹⁹ Solomon, Susan G.: „Pluralism“ in Political Science: The Odyssey of a Concept. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 24-28.

²⁰ Hough, Jerry: *Pluralism, Corporatism and Soviet Union*. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 51-53.

²¹ Hough podotýká, že by jeho závěry patrně nevyvolaly takové rozpaky, pokud by volil terminologii, ze které by bylo možné intuitivně číst negativní implikace. Kdyby namísto *pluralistický*, označil sovětský systém například jako systém podléhající „*byrokratické dominanci*“. Tamtéž, s. 52-53.

²² Tamtéž, s. 49.

fenoménů, které doposud nebyly dostatečně prozkoumány a pochopeny. Nedostatky takových konceptů pak nejsou úplně na škodu, neboť vyvolávají diskusi, která nás může v chápání daných fenoménů posunout zas o kus dál. Jerry Hough tedy upozornil na to, že chceme-li z jejich užití vytěžit maximum, možná bychom neměli vést (malicherné) spory o označování konceptů a modelů; například z důvodu (ne)vhodnosti užití některých pro jejich normativní implikace. Měli bychom se spíše tázat, na jaké fenomény se badatelé jejich užíváním snaží upozornit a jakým způsobem se jim jejich prostřednictvím pokouší porozumět. Možná, že se pak ukáže, že k sobě mají mnohé koncepty blíže, než se zdálo.

Přestože pluralistické prizma, jakkoliv vnitřně nesourodé, nechává některé otázky nezodpovězené, na zodpovězení jiných nemá kapacity a některé se ani zodpovědět nepokouší, obrátilo pozornost k té oblasti fungování sovětských systémů, jež bude klíčová v kontextu této práce. Domnívám se zároveň, že by *pluralismus* mohl snést ještě jedno malé „natažení“. S jeho pomocí totiž budu nastolovat otázku, pro jeho oblast zájmu poměrně netypickou, role prvního tajemníka komunistické strany v systému sovětského typu. Než ovšem *pluralismus* do této nekomfortní pozice postavím, ještě krátce připomenu, co vedlo badatele k závěru, že mohou režim v Československu na počátku šedesátých let označit, s patřičnými přívlastky, za pluralistický.

1.2 „Pluralistické trendy v Československu“ na počátku 60. let

Při studiu šedesátých let v Československu se nám naskytne pohled na pozoruhodnou směs deziluze na straně jedné, a sebevědomí na straně druhé. Tyto zdánlivě protichůdné stavy zde byly odrazem jak geopolitického vývoje, tak vývoje v rámci socialistického bloku, a v neposlední řadě i důsledkem specifického vnitřního vývoje samotného Československa. Kombinace zahraničních impulsů a domácích nálad sem tak s novým desetiletím sice přinášela krizi a rozčarování nad dosavadním vývojem, ale i ochotu se s ní vypořádat pomocí neznámých a dosud nevyužitých prostředků. Nasnadě je zde přirozeně otázka, zda byla tato ochota podnícena pocity beznaděje nad prohlubující se krizí a „tápáním“ stranického vedení, nebo naopak výrazem nabývání jistoty a vzrůstajícího optimismu. Optimismu pramenícího z přesvědčení, že se povaha společnosti tak proměnila a režim natolik etabloval, že dosavadní vývoj, jakkoliv problematický, dal vzniknout takovým prostředkům, jejichž využití charakter společnosti ani stabilitu režimu nikterak nenaruší, ba naopak. V následujících odstavcích se pokusím ve stručnosti ukázat, že odpověď na tuto otázku není jednoznačná, a že chápat počátek

šedesátých let pouze jako „krizi systému“ by znamenalo ochudit tuto éru o notnou dávku rozporuplnosti, která ji dle mého soudu činí badatelsky přitažlivým tématem.

Odraz jednoznačného optimismu při vstupu do nového desetiletí v Československu lze spatřovat především v přijetí nové ústavy. Ta deklarovala dovršení budování socialistické výstavby, následkem čehož mělo dojít i k vytvoření socialistické společnosti, společnosti prosté třídních rozbrojů. V blízké budoucnosti se tak rovněž počítalo s proměnou socialistické společnosti ve společnost komunistickou. Vyhlášení socialistické ústavy bylo doprovázeno i úpravou státního znaku a z *Československé republiky* se stala *Československá socialistická republika* (ČSSR).

Jen o pár měsíců později však tomuto optimismu, umocněnému příznivým hospodářským vývojem a ustáním ideologického otřesu z roku 1956, zasadil ránu XXII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu. Poté, co bylo postavení N. S. Chruščova v Sovětském svazu upevněno, se opět odvážil otevřít téma tzv. kultu osobnosti. Otázka dědictví stalinské éry, se kterou se československému stranickému vedení podařilo ve srovnání se sousedními státy vypořádat bez zásadnějších projevů společenské nespokojenosti ve druhé polovině padesátých let, tak měla být z popudu nejvyšší instance v zemích socialistického bloku znovu nastolena.

Znovunastolení otázky kultu osobnosti a otevřené odsouzení Stalinových zločinů na XXII. sjezdu KSSS tedy nepředstavovaly pouze psychologický a ideologický otřes pro komunisty po celém světě, ale zároveň od komunistických stran ještě naléhavěji vyžadovaly, aby jejich dopady ve vlastní straně a zemi kriticky zhodnotily a vyvodily patřičné důsledky. Pro vedení KSČ to znamenalo zaujmout stanovisko k osobnosti Klementa Gottwalda, gottwaldovské éře, a především k politickým procesům, které se v jejím průběhu odehrály. Jejich dosavadní revize v podobě závěrů činnosti Barákovy komise z padesátých let se totiž v nynějším kontextu jevila jako nedostačující. V roce 1962 tak XII. sjezd KSČ schválil *Usnesení XII. sjezdu KSČ o prověrce politických procesů z období kultu osobnosti*,²³ které zavazovalo nově zvolený ÚV k projednání závěrů komise, jež byla v témže roce ustanovena

²³ XII. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 4.-8. prosince 1962. 1963, s. 658.

k prošetření zákonnosti procesů,²⁴ a to v řádu následujících čtyř měsíců. Komise nesla označení podle jejího vedoucího, mladého funkcionáře na vzestupu, Drahomíra Koldera.²⁵

Optimistické vyhlídky neměly dlouhého trvání ani v československém hospodářství. Relativně úspěšné plnění druhého pětiletého plánu (1956-1960), a předpokládané zefektivnění hospodářství za pomoci tzv. Rozsypalovy reformy, vyvolaly vysoká očekávání, jež se projevila i v naddimenzovaných plánech třetí pětiletky (1961-1965). Nereálnost třetího pětiletého plánu, se začala ukazovat krátce po jeho vyhlášení, neboť již roku 1962 musel být nahrazen plány jednoletými a následující rok se československé hospodářství ocitlo v recesi;²⁶ ve stavu, jehož návratu mělo plánované hospodářství, jeden z klíčových pilířů režimu, zabránit. Deziluze tak pronikla nejen do oblasti ideologické a politické, ale rovněž do oblasti hospodářské. I proto v ní bylo stranické vedení ochotno na počátku šedesátých let vydávat se dosud neprobádanými cestami.

Vydávání se po dosud neprobádaných cestách nicméně komplikovala, nebo naopak umožnila, skutečnost, že až na výjimky v užším stranickém vedení absentovaly osobnosti, které by disponovaly hlubším vhledem do odborných oblastí. Východisko z této situace nabídl opět XXII. sjezd KSSS. Pod dojmem nedávných bezprecedentních úspěchů sovětského vesmírného programu na něm totiž došlo k přehodnocení role vědy na cestě ke komunismu. Ta už neměla být vnímána jako pouhá součást „nadstavby“, ale začala být stranou prezentována jako užitečná a plnohodnotná hnací síla režimu.²⁷ Víze řízení společnosti pomocí vědeckých metod a s jejich pomocí přijít s odpovědí na aktuální krizi, tak mohla pro vedení KSČ představovat jeden ze zdrojů optimismu.

²⁴ Ustanovení tzv. Kolderovy komise a později tzv. barnabitské komise předcházely dvě prezidentské amnestie. První z roku 1960, kdy došlo k propuštění 5 601 z 8 708 politických vězňů, a další z roku 1962. Ani jedna z nich ovšem pro propuštěné nepřinášela automatickou rehabilitaci, ať už stranickou nebo občansko-právní. Viz Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2020, s. 184.

²⁵ K projednání závěrů Kolderovy komise nakonec došlo na plenární zasedání ÚV KSČ konaném 3. a 4. dubna 1963. Srov. Viz Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 185-186.

²⁶ Více ke stavu československého hospodářství a ekonomickým reformám v podkapitole „Antonín Novotný a ekonomická reforma“.

²⁷ Štefek, Martin: Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. 2019, s. 9-11.

Fascinace možnostmi vědeckotechnické revoluce se záhy odrazila v podpoře činnosti čtyř mezioborových vědeckých týmů na půdě Akademie věd (ČSAV) a Univerzity Karlovy (UK) zřízených z rozhodnutí orgánů ÚV KSČ. Jednalo se o tým (1) *tým pro teoretické problémy plánovitěho řízení národního hospodářství* pod vedením Oty Šika, (2) *tým pro výzkum vertikální sociální diferenciace československé společnosti* v čele s Pavlem Machoninem, (3) tým Zdeňka Mlynáře *pro rozvoj demokracie a politického systému naší společnosti* a v neposlední řadě (4) tým Radovana Richty *pro společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*.²⁸ Právě výstupy Richtova týmu z Filosofického ústavu ČSAV zapůsobily na stranické funkcionáře natolik silně, že když jim byly v roce 1966 předloženy, doporučil je ÚV KSČ k publikaci. Ve své knižní podobě spatřily světlo světa pod titulem *Civilizace na rozcestí*. Velikým podporovatelem prací Richtova týmu byl i Jiří Hendrych, znám jako „muž číslo dvě“.²⁹ Optimismus vyvolaný přísliby technologického pokroku nebyl výlučným fenoménem politických a akademických elit socialistického bloku, ale ovládl elity celosvětově. Jak hluboce tomu bylo v Československu se ukazovalo například i na filmové produkci, která divákům nabízela utopistické snímky jako *Ikarie XB-1* nebo *Muž z prvního století*.³⁰ Zájem o využití věd, ať už společenských nebo přírodních, v nacházející éře, tak s sebou přinášel i změnu postavení odborníků, kterým mělo být od té doby více nasloucháno. Tento trend se měl promítnout i do složení stranických orgánů, jež měly nyní více spolupracovat, nebo do svých řad přímo zařadit, expertní pracovníky. Současně mělo dojít k omlazení těchto orgánů.

Personální obměna byla zahájena už v rámci XII. sjezdu KSČ v prosinci roku 1962, kde nebylo znovuzvoleno celých 40% dosavadních členů a kandidátů ÚV. Strana během tohoto sjezdu, nebo krátce po něm, přišla i o osobnosti, jejichž činnost ovlivňovala stranický a společenský život již od padesátých let. Tentýž sjezd zároveň nastartoval vzestup jiných osobností, které budou další vývoj ovlivňovat ve stávajícím desetiletí a v některých případech i mnohem déle.³¹ Podobným způsobem, ve prospěch vzdělanějších členů, se v průběhu

²⁸ Hoppe, Jiří, Markéta Škodová, Jiří Suk a Francesco Caccamo: „O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární týmy při ČSAV UK v 60. letech. 2015, s. 5-6.

²⁹ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 146.

³⁰ Sommer, Vítězslav, Matěj Spurný a Jaromír Mrňka: Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956-1989. 2019, s. 52.

³¹ Štefek, Martin: Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. 2019, s. 26.

šedesátých let významně proměnil charakter aparátu, ale i celé stranické základny.³² Archie Brown si v této souvislosti všiml, že se (nejen) do vysokých stranických pozic dostala generace, jejíž činnost, a tím i odpovědnost, byla v padesátých letech minimální. Bez pocitu odpovědnosti za dosavadní vývoj a zbavení obav, že by byli postiženi obdobnými represemi jako jejich předchůdci, si tak mohli její příslušníci dovolit k současnému stavu vyjadřovat mnohem kritičtěji.³³

Své postřehy o změnách, a jejich stimulech, odehrávajících v socialistickém Československu shrnul Archie Brown v příspěvku z roku 1966 *Pluralistic Trends in Czechoslovakia*. Kromě generační obměny, zvyšující se vzdělanosti mezi členy strany i aparátu, hospodářskou krizí a na ní navázané úvahy o reformě ekonomického systému, pozoroval i narůstající aktivity *nátlakových skupin* (*pressure groups*), které, byť měly zamezený vstup do politického prostoru, politické rozhodování přesto významně ovlivňovaly.³⁴ Ať už se jednalo o vědecké týmy nebo profesní skupiny v podobě uměleckých svazů (např. Svaz československých spisovatelů), bylo jim dopřáno podstatně více autonomie, a to s vidinou, že svou činností dovedou přispět k nalezení východisek ze současné krize. Pozorováním proměny role zájmových skupin pak H. G. Skillinga došel k závěru, že československý režim v šedesátých letech nabýval charakteru *kvazi-pluralistického autoritarismu*.

Počátek šedesátých let v Československu tak lze bezpochyby označit za období plné, byť možná rozporuplných, tak ne nevýznamných změn. Impulsy pro jejich vykonání sice byly různé, nicméně Komunistická strana představovala iniciátora značné části z nich; a v jejím pomyslném čele stála osoba prvního tajemníka.

³² V období 1961-1963 se počet vysokoškolsky vzdělaných pracovníků aparátu zvýšil z 15,3 % na 26,2%. V roce 1965 dosahoval tento počet až na 60% a jen o tři roky později na 69%. Ve stranické základně vzrostl v letech 1960-1967 poměr vysokoškoláků ze 3,8% na 7%, poměr členů s dosaženým středoškolským vzděláním z 18,20 na 25,9% a poměr členů s dosaženým základním vzděláním se snížil z 78% na 67,1%. Cit. podle Štefek, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ*. 2019, s. 28.

³³ Brown, Archie: *Pluralistic Trends in Czechoslovakia*. *Soviet Studies* 17, 1966, č. 4, s. 457-458. Srov. Mlynář, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. 1990, s. 39.

³⁴ Brown, Archie: *Pluralistic Trends in Czechoslovakia*. *Soviet Studies* 17, 1966, č. 4.

1.3 Role prvního tajemníka v systému sovětského typu

Pluralismus přinášel mnohá zjištění o způsobu, jak sovětské systémy fungují; a to prostřednictvím zacílení pozornosti na existenci skupinových konfliktů na *vstupech* do systému a v jeho *černé skřínce*. Přesto zde existoval samostatný aktér, jehož role je nesporná jak uvnitř *černé skřínky*, tak mohla být v některých případech přítomná i na *vstupech* do systému, a jehož roli se pluralistické prizma rozhodlo ve prospěch získání širšího obrazu upozadit. Částečně proto, že postavení prvního tajemníka, zejména v souvislosti se Stalinovým kultem osobnosti, budilo pozornost zejména teoretiků *totalitarismu*, od kterých se stoupenci *pluralismu* pokoušeli distancovat. Zatímco teorie a koncepty *totalitarismu* soustřeďovaly svou pozornost, kromě jiného, i na vůdce a způsob, jakým si udržuje moc, *pluralismus* se zaměřil výhradně na střety zájmových skupin, aniž by pracoval s prvním tajemníkem jako se svébytnou zájmovou jednotkou ocitající se v mnoha ohledech v privilegovaném postavení.

Přesto to byla právě výměna na vrcholu sovětské hierarchie, která dopomohla k takto zásadní změně perspektivy. Pozice generálního tajemníka v rámci systému se totiž najednou ukazovala být méně jednoznačná, než tomu bylo dříve.

„Vztah k politbyru a autorita nejvyššího představitele strany, generálního tajemníka (dříve prvního tajemníka) zde zůstává nejasná. Stranické dokumenty vydávané za Chruščovovy éry jen odrážely neshody panující v těchto otázkách. Zatímco Chruščovovi nejbližší podporovatelé živili představu, že jejich vedoucí představitel byl zároveň ‚hlavou‘ předsednictva a iniciátorem politiky, diskuse ve stranických denících naopak zdůrazňovaly, že hlavním úkolem prvního tajemníka je vykonávat usnesení kolektivního rozhodnutí předsednictva.“³⁵

Za krátko poté, co si ve vedení strany upevnil postavení N. S. Chruščov, si tak západní badatelé začali všimát, že není z pozice prvního tajemníka KSSS zdaleka všemocný, ale ocitá se pod tlaky různého druhu. Pozorování jeho posledních sedmi let strávených ve funkci proto přivedlo Carla A. Lindena k závěru, že *boj o moc*, a její následné neomezené požívání, není proměnou, která by definovala povahu sovětského systému. Vymezil se tak proti dosavadnímu převládajícímu mínění, že pozice prvního tajemníka je stabilizovaná v momentě, kdy v boji o moc zvítězí. Podle Lindena lze naopak celé působení Chruščova v úřadu vnímat jako nestabilní. Jeho politická moc se totiž odvíjela od řady proměnlivých faktorů – od vlastních politických dovedností, dohledu nad politickými organizacemi, prestiže, vazeb, jejichž navázání docílil

³⁵ Linden, Carl A.: Khrushchev and the Soviet Leadership 1957-1964. 1966, s. 12-13.

skrze politická vítězství i prohry, a schopnosti vybalancovat rozložení sil ve svém okolí. Okolí složeného z aktérů disponujících *mocí*, a současně se snažících prosadit *politické zájmy*. Od Chruščovova upevnění moci v roce 1957 až do pádu v roce 1964, je tak jeho působení v úřadu provázáno jak trvajícím *bojem o moc*, tak i *konfliktem* o podobu *politik*. Přesvědčení o nezbytnosti uplatnění rámce interakce *konfliktu o moc i politiky* pak z Carla Lindena učinilo předního stoupence *konfliktní školy* a tzv. *konfliktního modelu*.³⁶

Ostatně, byla to rovněž výměna v Kremlu, která motivovala Jerryho Hougha k tak zásadnímu přepracování díla Merle Fainsoda a opětovnému promýšlení fungování politického procesu v SSSR. Autor konceptu *institucionálního pluralismu* se svým výzkumem pokoušel upozornit na proměny ve způsobu přijímání politických rozhodnutí, jež v tomto případě zaznamenal po pádu Chruščova. Zatímco za jeho vlády byl politický proces v Sovětském svazu stále ještě ovlivňován arbitrárními zásahy prvního tajemníka,³⁷ po nástupu Brežněva se podle Hougha tato moc přesunula spíše do rukou nesourodé „*vůdcovské vrstvy*“ („*leadership echelon*“). Ta měla procházet napříč strukturami státních institucí a zájmových skupin a její příslušníci mohli tudíž v rámci stávajících struktur vznášet své požadavky a vyjednávat o jejich naplnění.³⁸

Ani sovětské politbyro totiž nebylo, jak si již v padesátých letech povšiml Fainsod, „*složené z několika stejně uvažujících ,ústavních soudců‘, kteří prosazují samostatnou ústřední linii politbyra*“.³⁹ Bylo naopak uskupením jednotlivců, z nichž každý obvykle nesl rovněž odpovědnost za svůj resort. V rámci politbyra proto usiloval o prosazení takových politik, jež by mohly prospět právě jeho rozvoji. Narůstání autority expertních resortních skupin za Brežněvovy éry tak dodalo zároveň na autoritě i jednotlivým členům politbyra, neboť měli možnost na jeho půdě prosazovat politiky vycházející z jejich odborných závěrů.⁴⁰

³⁶ Tamtéž, s. 1-9.

³⁷ Hough připomíná, že si přesto nechával Chruščov veškeré své kroky posvětit usnesením vrcholných orgánů, byť některé až ex-post. Dynamika jeho předsednictví se však odlišovala od té Brežněvovy, přičemž se autor ztotožňuje s tezí, že lze některé její aspekty vysvětlovat skrze teorii „*power flow dynamic*“, jež v pozdější éře nebyla tolik patrná. Viz Hough, Jerry a Merle Fainsod: *How the Soviet Union is governed*. 1979, s. 473-475.

³⁸ Hough, Jerry: *Pluralism, Corporatism and Soviet Union*. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in honour of H. G. Skilling*. 1983, s. 52.

³⁹ Hough, Jerry a Merle Fainsod: *How the Soviet Union is governed*. 1979, s. 476.

⁴⁰ Tamtéž, s. 476-477.

Taková dynamika uvnitř vrcholných orgánů mohla autoritu generálního tajemníka na jedné straně oslabovat. Na straně druhé ale ona „vyjednávací“ atmosféra často vedla k vyvolání neřešitelných konfliktů mezi jejich členy, jež mohla vyřešit jen autorita nejvyššího stranického představitele. Pozice generálního tajemníka KSSS navíc zůstávala nadále silná v oblastech, které se rozhodl vnímat jako své „sféry vlivu“, a kde se mu dařilo snadněji prosazovat vlastní politickou vizi (často např. zahraniční politika).⁴¹

Postavení generálního tajemníka KSSS bylo ze všech zemí socialistického bloku podrobeno patrně nejpečlivějšímu zkoumání. Přesto i v jeho případě zůstaly zdroje autority poněkud nejednoznačné, stejně jako jeho role uvnitř systému samotného. Pro jeho pozorovatele nebyla tato role příliš zřejmá, neboť nebyla striktně definována ani v rámci sovětských systémů samotných.

Nebyl to ovšem jen Sovětský svaz a jeho generální tajemník, jehož role v rámci fungování systému (ne)vzbuzovala pozornost badatelů vycházejících z pluralistické „tradice“. Potřebu vymezit se tímto způsobem vůči totalitárním modelům demonstroval v úvodních odstavcích textu *Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia* například Skilling, když podotkl, že pod dojmem Stalinova kultu osobnosti jsme byli dlouhou dobu přesvědčeni, že politiky uplatňované ve společnosti (resp. ke společnosti) jsou výsledkem výhradně vůle vůdce, případně vládnoucí skupiny. Takové přesvědčení nám znemožňovalo vidět aktivitu jiných skupin, jež se v šedesátých letech jednak stupňovala, a jednak se opuštěním totalitárních modelů pro badatele stávala viditelnou a studia-hodnou.⁴²

Skilling se přesto neubránil tomu, aby míru jejich aktivity nesledoval ve vztahu k oné (heterogenní) vládnoucí skupině, která tuto zvýšenou aktivitu buď připouštěla, nebo dokonce podporovala. Po nastínění konfliktních linií (např. v otázce ekonomické reformy, role expertních týmů, kultury, mládeže apod.) podnícených aktivitou zájmových skupin a proměň, které tím do fungování systému od počátku šedesátých let vnášely, Skilling píše:

„Formálně se však nic nezměnilo; stále se jednalo o centralizovaný systém, v němž byla veškerá politická autorita koncentrována v ruce jednoho člověka, Novotného, který využíval moc

⁴¹ Tamtéž, s. 478-479, srov. Brown, Archie: The Gorbachev revolution and the end of the Cold War. In Leffler Melvyn a Odd Arne Westad: The Cold War, vol III. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

⁴² Skilling, H. Gordon: Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia. In Farrel, R. Barry (ed): Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union. 1970, s. 276.

byrokratického stranického aparátu ke kontrole a podřízení státního aparátu, odborů, mládežnických a uměleckých organizací.“⁴³

Za pozoruhodné zde považuji především to, že Skilling nehovoří o koncentraci moci v rukách předsednictva komunistické strany, nýbrž jednotlivce, a to přímo Antonína Novotného. Jeho sesazení zároveň vnímá jako klíčovou událost pro další vývoj režimu.⁴⁴ Navzdory tomu, jak velkou formální roli tedy tito badatelé v některých případech prvnímu tajemníkovi přikládali, o jeho neformální fungování v politickém systému, v jehož fungování naopak pozorovali podstatné změny, se zajímali nepoměrně málo.

V prostředí československého režimu tedy zůstávalo postavení prvního tajemníka právě tak nejasné jako v tom sovětském. *Formálně* stanovы KSČ jeho roli rovněž blíže nedefinovaly, kromě skutečnosti, že je volen ústředním výborem strany.⁴⁵ Na studium nejvyššího stranického představitele se v české produkci omezil v zásadě pouze Karel Kaplan (historik i pamětník v jedné osobě), když identifikoval pro období vlády Antonína Novotného řadu pravomocí, které jej odlišovaly od zbývajících funkcionářů:

(1) První tajemník stál v čele, a předsedal jednání, vrcholných stranických orgánů - předsednictva ÚV (PÚV), sekretariátu ÚV (SÚV) a porad tajemníků. (2) Jako prvnímu muži strany mu podléhaly ozbrojené složky, některá důležitá oddělení aparátu (např. politicko-organizační „první“ oddělení) a k dispozici měl taktéž ústřední sekretariát. (3) Jeho slovo mělo velkou váhu v kádrové politice. (4) V momentě, kdy uvnitř vrcholných orgánů docházelo k rozporům mezi jednotlivými členy či skupinami, mohl sehrávat roli jakéhosi mediátora a arbitra. (5) Sám mohl hledat podporu u nejvyšší instance, ke které bylo možné se v rámci sovětského bloku dovolávat, generálního tajemníka ÚV KSSS. Výsadní vztah s Moskvou mu pak zaručovala mimo jiné přímá telefonní linka s nejvyšším představitelem sovětského politbyra a jeho tajemníky. (6) Antonín Novotný dále od roku 1957 kumuloval funkci prvního muže strany s prezidentským úřadem. (7) V neposlední řadě měl být první tajemník ze svého titulu, v případě Novotného i titulu prezidentského, nejinformovanější osobou ve státě. Do jeho

⁴³ Tamtéž, s. 284.

⁴⁴ Tamtéž s. 285.

⁴⁵ XII. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 4.-8. prosince 1962. 1963, s. 659-684.

kanceláře směřovalo každý den ohromné množství informací z různých sfér společenského života, a především zpráv z činnosti stranických orgánů.⁴⁶

Jak již bylo řečeno, postavení prvního tajemníka nestálo v centru zájmu pluralistického prizmatu. Domnívám se ale, že v případě, že se rozhodneme aplikovat pluralistickou optiku na fungování systému, nelze se netázat, jakou roli v něm sehrával první tajemník jako potenciálně *nejmocnější* hráč (viz výčet pravomocí výše). Hráč, jehož *moc* byla limitována nutností bilancovat jak mezi mocenskými ambicemi svých kolegů, tak i různými představami o *politikách*, existujících (nejen) v heterogenní vládnoucí skupině, skrze kterou se různí aktéři pokoušeli prosadit různé zájmy. Netázat se, jaké faktory přispěly k destabilizaci jeho postavení a jaké zdroje autority se musely vyčerpat, aby si systém vyžádal přeobsazení role nejvyššího stranického představitele.

⁴⁶ Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. 1993, s. 22-24.

2 První tajemník a Moskva: Antonín Novotný a Nikita S. Chruščov

„Konečně každý generální tajemník si byl vědom toho, že o něm rozhoduje Moskva, a to bez ohledu na domácí zdroje jeho postavení.“⁴⁷

Než přejdeme k otázce role prvního tajemníka a faktorům, které (de)stabilizovaly jeho postavení v rámci politického systému v Československu, je třeba se krátce zaměřit i na externí zdroj jeho autority. Ten poskytovalo sovětské vedení komunistické strany v Moskvě, přičemž výsadou prvních tajemníků komunistických stran socialistického bloku zase bylo, že mohli využít přímého telefonického spojení s kanceláří prvního tajemníka ÚV KSSS.⁴⁸ V ní po většinu času Novotného ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ úřadoval Nikita Sergejevič Chruščov. V literatuře se nejednou dočteme, že jejich vztah byl, pokud ne přímo přátelský, tak alespoň nadstandardní. K tomuto dojmu přispívá mimo jiné způsob, jakým se Chruščov vyjadřoval o Novotném ve svých vzpomínkách.

„Když jsem se s Novotným poprvé setkal, velmi se mi líbil. Stále si myslím, že je to dobrý, upřímný komunista oddaný marxismu-leninismu a věci dělnické třídy. O tom jsem nikdy nepochyboval. Jeho činy mě přesvědčily, že jde o muže, který celý svůj život věnoval Komunistické straně Československa. Ve zkratce, můj vztah k němu byl dobrý.“⁴⁹

Ať už byl vztah těchto dvou mužů v osobní rovině jakýkoliv, spojovalo je, že jakožto vrcholní představitelé komunistických stran čelili ve stejné době obdobným výzvám. Také způsob, jakým byli při vstupu do vrcholné politiky vnímáni, nebyl nepodobný. Chruščov, jehož pobyt ve vzdělávacích institucích nepřesáhl čtyři roky a psaní mu i v pokročilém věku činilo potíže, byl pro svou nevzdělanost okolím zpočátku podceňován.⁵⁰ Novotný, vyučený strojní zámečník, byl rovněž zprvu hodnocen jako nevzdělaný, nepříliš schopný, nevýrazný a neambiciózní úředník.⁵¹

Okolí Chruščova se o svém omylu přesvědčilo nejbolestivěji v roce 1957, neboť se mu v té době podařilo nejen odvrátit vlastní politický pád, ale svou pozici ve vedení strany naopak opevnit. Způsob, jakým v jejím opevňování pokračoval v následujících letech zároveň

⁴⁷ Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. 1993, s. 22.

⁴⁸ Tamtéž, s. 23.

⁴⁹ Chruščev, Nikita Sergejevič: Khrushchev remembers. 1971, s. 397.

⁵⁰ Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 228.

⁵¹ Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 9. Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 64-66., Mlynář, Zdeněk: Mráz přichází z Kremlu. 1990, s. 76.

ovlivňoval i vývoj v zemích socialistického bloku. Na XXII. sjezdu KSSS v říjnu roku 1961 totiž znovuotevřel, poněkud nečekaně a tentokrát veřejně, téma kultu osobnosti a Stalinových zločinů. Odpovědnost za ně a za jejich pozůstatky přičetl i vůdcům tzv. protistranické skupiny,⁵² která se jej před čtyřmi lety pokusila sesadit.⁵³ Obnovení destalinizační rétoriky zároveň vybízelo komunistické strany socialistického bloku zaujmout stanovisko vůči vlastní minulosti poznamenané kultem osobnosti, a vyvodit z ní patřičné důsledky.⁵⁴

Kromě toho, že první tajemník ÚV KSSS mohl na onom sjezdu některé zaskočit znovunastolením otázky kultu osobnosti, měl zde zároveň příležitost přítomné ohromit úspěchy sovětského vesmírného programu. Bylo tomu totiž teprve pár měsíců, co se Sovětskému svazu podařilo úspěšně vyslat člověka do vesmíru. Tento bezprecedentní triumf vědeckého pokroku byl impulsem pro přehodnocení úlohy vědy na cestě k (brzkému) dosažení komunismu.⁵⁵ XXII. sjezd KSSS tím vnesl do zemí socialistického bloku univerzalistický diskurz vědecko-technické revoluce, který měl inspirovat nadcházející vývoj v jejich režimech.

Závěry sjezdu tak představovaly pro vedení komunistických stran inspiraci a zároveň je stavěly před nové výzvy. Zatímco výzvou vědecko-technického pokroku se to československé nechalo poměrně rádo inspirovat,⁵⁶ výzva k destalinizaci na něj kladla podstatně vyšší nároky. Případné prošetřování období poznamenané kultem osobnosti bylo navíc poněkud citlivé i pro Antonína Novotného osobně. Přestože jeho odpovědnost za výsledky politických procesů byla s ohledem na v té době nejistou pozici ve stranickém vedení diskutabilní, neoddiskutovatelná už byla jeho odpovědnost za přijetí závěrů předložených na základě šetření tzv. Barákovy komise ve druhé polovině padesátých let. Novotný proto na počátku šedesátých let při nejedné příležitosti připomněl, že on byl po svém nástupu do politického sekretariátu v padesátých

⁵² K jejím nejvýraznějším vůdcům, po plenárním zasedání v roce 1957 vrcholných politických funkcí v předsednictvu a ÚV zbaveni, patřili V. M. Molotov, G. M. Malenkov a L. M. Kaganovič.

⁵³ Linden, Carl A.: Khrushchev and the Soviet Leadership 1957-1964. 1966, s., 117-145. Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 245-251.

⁵⁴ Skilling, H. Gordon: Czechoslovakia's interrupted revolution. 1976, s. 38-39.

⁵⁵ Štefek, Martin: Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. 2019, s. 10-11.

⁵⁶ K okouzlení myšlenou vědecko-technické revoluce a jejím vlivu na kádrovou politiku v následujících letech viz Štefek, Martin: Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. 2019, s. 23-38.

letech jako „*páté kolo u vozu*“⁵⁷ a že bylo třeba, aby impuls pro změny metod práce vrcholných orgánů přišel zvenčí.

*„Byla to velmi těžká doba a zeď, která se prorážela, byla velmi silná. A já nepokrytě říkám, že jsem se dovolával i ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu. A díky Sovětskému svazu a speciálně soudruhu Chruščovovi se podařilo toto rozbít.“*⁵⁸

O průběhu, slovy Novotného, „*historického*“ XXII. sjezdu KSSS informoval v referátu první tajemník plenární zasedání ÚV KSČ ve dnech 15.-17. listopadu. Po sovětském vzoru zde reprodukoval optimistické výhledy pro komunistické hnutí a současně vyjádřil podporu SSSR na mezinárodním poli, když odsoudil kroky Číny a Albánie. Nemohl pak neotevřít otázku kultu osobnosti, kde jednak ocenil vypořádání se s tzv. protistranickou skupinou, jež byla označena za pozůstatek jeho doby v Sovětském svazu, ale především vyzdvihl Chruščovův osobní přínos pro jeho odhalení. Odpovědnost za jeho projevy v Československu připsal Rudolfo Slánskému, ale zpochybnil i roli Klementa Gottwalda a znovu zopakoval, že on sám v této době ještě nepatřil ke stranickému vedení. A protože se v nastalé atmosféře zdála být nepatřičná oslava Stalina v podobě monumentálního památníku na Letné, přednesl první tajemník návrh na ustanovení komise, která měla rozhodnout, jakým způsobem by s ním mělo být naloženo, resp. čím by měl být nahrazen. Podobně jako bylo Stalinovo tělo odstraněno z kremelského mauzolea, neboť nebylo hodno ležet po boku Leninova, měly být i dosud vystavené Gottwaldovy ostatky pohřbeny na Vítkově. Přehodnoceny měly být rovněž některé názvy ulic a náměstí. Podle slov jejího prvního tajemníka měla strana, jež tento proces zahájila před lety propouštěním politických vězňů, nadále pokračovat v napravování křivd u těch, na nichž se jich v minulosti dopouštěla. V tuto chvíli však odmítal, aby byli rehabilitováni ti, kteří se měli sami na porušování stranické zákonnosti podílet.⁵⁹

Závěry XXII. sjezdu KSSS měly rovněž sloužit jako východisko pro přípravy nadcházejícího XII. sjezdu KSČ. Na něm se ukázalo, že stranické vedení v čele s Novotným za uplynulý rok, během kterého došlo k odvolání a následnému zatčení ministra vnitra Rudolfa Baráka, svůj postoj k rehabilitacím poněkud poopravilo. První tajemník delegáty informoval, že se ÚV rozhodl znovu zevrubně prošetřit politické procesy z let 1949-1954, „*vyvodit z nich*

⁵⁷ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. AN referát na zasedání ÚV KSČ 20. 9. 1963. Závěr zasedání ÚV.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 71. AN projev na zasedání ÚV KSČ 15. 11. 1961. Srov. Skilling, H. Gordon: Czechoslovakia's interrupted revolution. 1976, s. 39-40.

zásadní závěry a věc definitivně ukončit“, a že nově ustanovená komise již na úkolu v současnosti pracuje. Její činnost měla být důkazem, že se strana hodlá nekompromisně vypořádat s porušováním leninských norem i pozůstatky kultu osobnosti.⁶⁰

Odstavením Baráka, o němž podrobněji pojedná následující kapitola, se zároveň vyřešil jeden z nejpalčivějších problémů vlastní odpovědnosti prvního tajemníka v padesátých letech. Novotný jej totiž mohl jako vedoucího rehabilitační komise obvinít z dosavadního bránění průchodu spravedlnosti.

„Po odvolání Rudolfa Baráka však vyšly najevo nové poznatky a souvislosti. Vina Baráka spočívala v tom, že jako předseda komise pro prověřování politických procesů v letech 1955-1957 a jako ministr vnitra, ač znal řadu závažných signálů a skutečností, neprovedl šetření důsledně a neobjasnil politickému byru a ústřednímu výboru významné okolnosti, které vrhaly světlo na hodnocení některých politických procesů a na jednotlivá obvinění. Rudolf Barák tak učinil především proto, aby chráněním určitých provinilců upevnil své postavení na ministerstvu vnitra. Spekuloval s tím, že těchto znalostí využije ve svůj osobní prospěch.“⁶¹

Novotnému se možná destalinizace nepodařilo použít instrumentálně do té míry jako Chruščovovi. Na rozdíl od svého sovětského protějšku ji však na počátku šedesátých let nepotřeboval ke kompromitaci vnitrostranické opozice. Následující kapitola ukáže že v důsledku jejího, jakkoliv rozpačitého, uplatňování přesto stranické vedení opustily takové osobnosti, které mohly v nastalé atmosféře kompromitovat jak stranu, tak jejího čelního představitele. První tajemník možná vycítil, že destalinizace nakonec skýtá příležitost, jak se temných skvrn minulosti zbavit, a prosazováním programu posvěceného vyšší instancí tak současně i svou pozici opevnit.

V následujících letech proto Novotný, slovy Karla Kaplana, putoval za Chruščovem *„jako stín, jako jeho obraz“*. A vzhledem k tomu, že si samostatnou politickou koncepci v této době netroufl formulovat, následoval věrně tu přicházející ze Sovětského svazu. Dobře si zároveň uvědomoval, že odtud pramení jeden ze zdrojů, ne-li nejvýznamnější zdroj, jeho

⁶⁰ XII. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 4.-8. prosince 1962. 1963, s. 91-92. Zpráva ústředního výboru XII. sjezdu Komunistické strany Československa o činnosti strany a o hlavních směrech dalšího rozvoje naší socialistické společnosti, přednesená prvním tajemníkem ÚV KSČ soudruhem Antonínem Novotným.

⁶¹ Tamtéž.

autority v Československu.⁶² Vnímá, že bezproblémové vztahy se sovětským vedením, natož s osobou v úřadu prvního tajemníka, jsou zárukou stability v úřadu vlastním.

„Chruščovova éra“ a „jeho politika“, domácí i zahraniční, v sobě nesla řadu rozporů, a nutně vnášela konflikt do řad aktérů, jejichž postavení ovlivňovala.⁶³ Na straně jedné zde byly pro domácí prostředí, i na mezinárodním poli, působivé úspěchy vesmírného programu a na ně navazující nesmírně ambiciózní diskurz vědecko-technického pokroku, vize nového socialistického člověka, představa brzkého přechodu režimu do fáze komunismu. K jejím znakům patřila ale i poměrně nevyzpytatelná zahraniční politika, ambice na rozsáhlé reorganizace stranického aparátu, ochotu experimentovat v zemědělství a hospodářské politice, jisté uvolnění poměrů v kultuře, a především destalinizace, jež se měla do všech těchto rovin promítnout. Podobný efekt vyvolávaly i ty její podněty, na něž se vedení KSČ rozhodlo reagovat. To přijalo jak destalinizaci, tak využilo rámce vědecko-technického pokroku, aby jím nahradilo původní budovatelský rámec z padesátých let.⁶⁴ Atmosféra v SSSR posilovala i odvalu, a to i odvalu prvního tajemníka KSČ, „experimentovat“ na poli hospodářství, kultury, i struktury stranického aparátu - byť možná ne v takovém rozsahu. Dokud se jednalo o atributy sovětské politiky, neměl Antonín Novotný mnoho důvodů se domnívat, že by mohlo její prosazování ohrozit i jeho pozici.

S ohledem na určitou rozporuplnost podoby československé destalinizace⁶⁵ vyvstává poměrně často otázka, do jaké míry se s ní Antonín Novotný na počátku šedesátých let ve skutečnosti ztotožnil. Zdeněk Mlynář na tuto otázku ve svých pamětech odpověděl způsobem, ke němuž se i já dovedu přiklonit:

„Ale ani vedení strany, ani jeho aparát nepochybovaly koneckonců o tom, že za nějaký čas a třeba v jiné podobě přece jen reformy, a to i v politickém systému, nutné budou. Myslím, že toto přesvědčení sdílel i sám A. Novotný. Jakmile se mu podařilo nejenom udržet, ale naopak upevnit svou pozici na bázi chruščovovské ideologické a politické orientace, přijal tuto orientaci opravdu i vnitřně za svou. Z ní – a nikoliv už ze své stalinské ideologické minulosti – sám pro

⁶² Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 66.

⁶³ K rozporuplnosti „Chruščovovy éry“ viz např. Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 255-264.

⁶⁴ Viz kapitola 3.

⁶⁵ Na její „nedůslednost“ si stěžovali především kulturní tvůrci a osoby v éře stalinismu postižené. Někteří dokonce viděli v jejím pomalém tempu viděli naději, že se na hlavu prvního tajemníka KSČ snese ze SSSR kritika, a mohlo by tak dojít k jeho výměně. Viz kapitola 4.

sebe vytvořil kritérium, jímž pověřoval správnost svého počínání. Vnitřní přechod A. Novotného na pozice Chruščovovy ideologie a politiky se však udál příliš pozdě. Koncem roku 1964 byl Chruščov v Moskvě sesazen.“⁶⁶

O „vnitřním přechodu“ Antonína Novotného mohou svědčit i kroky, ke kterým se v reakci na Chruščovovo odvolání z funkcí v roce 1964 odvážil.⁶⁷ První tajemník ÚV KSSS se nemohl zaštitit autoritou vyšší instance podobně, jako se tajemníci komunistických stran zaštitovaly tou jeho. V momentě, kdy sám nedovedl vybalancovat vnitrostranický konflikt, nahradil jej v úřadu někdo jiný. Zdá se, že Novotného identifikace s Chruščovovou politikou byla nakonec natolik silná, že na chvíli zapomněl, že zdrojem autority prvního tajemníka ÚV KSČ není konkrétní osoba a protagonista této politiky, nýbrž osoba aktuálně zastávající úřad prvního tajemníka ÚV KSSS.

⁶⁶ Mlynář, Zdeněk: Mráz přichází z Kremlu. 1990, s. 81.

⁶⁷ Podrobněji k reakcím na odvolání N. S. Chruščova ve druhé části.

3 První tajemník v čele strany: část první

„Zvláště účinným nástrojem upevňování jeho privilegované pozice zůstávala kádrová politika. Generální tajemník měl možnost rozhodovat nebo předurčovat obsazování všech vyšších a vysokých funkcí ve státě, včetně funkcí, které zastávali členové mocenské skupiny. Vlastnil nejvíce prostředků i možností k odstraňování neposlušných a nepohodlných odpůrců a k prosazování a zvýhodňování oddaných, věrných a podlézavých funkcionářů.“⁶⁸

Předchozí kapitola představila externí zdroj autority prvního tajemníka ÚV KSČ v podobě jeho výsadního vztahu k sovětskému vedení. Výsadní postavení ve vrcholných orgánech strany bylo zase jedním z klíčových domácích zdrojů jeho autority. Personální obsazení vrcholných orgánů proto ne nevýznamně ovlivňovalo postavení prvního tajemníka v jejich středu; předurčovalo, nakolik konfliktní či nekonfliktní budou debaty nad navrhovanými usneseními a jak náročné pro něj bude sehrávat v těchto konfliktech roli arbitra. Organizace stranického aparátu, obsazení jeho vedoucích funkcí a vztahy vedoucích oddělení k prvnímu tajemníkovi zase ovlivňovaly jeho informovanost. A navzdory tomu, že obsazování vrcholných stranických pozic i vedoucích funkcí stranického aparátu podléhalo kolektivnímu rozhodování, návrhy prvního tajemníka zde měly *dle zvyklostí* vždy velkou váhu.

3.1 První tajemník v čele vrcholných orgánů

„Generální tajemník stál v čele všech orgánů mocenské skupiny – předsednictva, sekretariátu, porad tajemníků. Určoval jejich program, předsedal jejich schůzím, formuloval jejich rozhodnutí.“⁶⁹

Na počátku šedesátých let pozici prvního tajemníka ve stranickém vedení poněkud ztěžovalo, že jeho složení nebylo právě v souladu s destalinizačním kurzem nastoleným XXII. sjezdem KSSS z října roku 1961. Zatímco někteří prominentní představitelé stalinské éry vedení opustili (A. Čepička) nebo byli po smrti (A. Zápotocký, V. Kopecký), jiní v nich nadále setrvali (B. Köhler, K. Bacílek, V. Široký, R. Barák). Chtěl-li první tajemník věrně kopírovat současný trend v sovětské politice, bylo žádoucí, aby jeho podobě odpovídalo i složení vrcholných orgánů ÚV KSČ.

⁶⁸ Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. 1993, s. 22.

⁶⁹ Tamtéž.

Osud, který potkal Rudolfa Baráka, člena politbyra, ministra vnitra a vedoucího rehabilitační komise z padesátých let, pak odstartoval, v tuto chvíli možná i neúmyslně, jejich obměnu v intencích destalinizačního procesu. Když byl v červnu roku 1961 Barák odvolán z pozice ministra vnitra, zaznamenal jeho nástupce Lubomír Štrougal finanční nesrovnalosti z dob, kdy stál v čele resortu. Tzv. Kotalova komise, která měla tyto nesrovnalosti prověřit, představila závěry svého šetření svědčící v neprospěch bývalého ministra v lednu 1962. Po neúspěšné obhajobě před politbyrem a po dalším šetření komisí vedené Jiřím Hendrychem byl Rudolf Barák k 7. únoru zbaven všech svých funkcí (nejprve 23. ledna funkce místopředsedy vlády a v únoru členství v ústředním výboru a jeho politbyru). V dubnu téhož roku byl odsouzen k patnácti letům vězení za sabotáž a rozkrádání majetku.⁷⁰

V současnosti existuje několik verzí, prostřednictvím kterých je příběh Rudolfa Baráka interpretován. Podle té patrně nejznámější, proklamované Barákem samotným, o níž se dočteme v textech Karla Kaplana, se jednalo o vykonstruovaný proces, jež byl výsledkem mocenského souboje mezi prvním tajemníkem a ministrem vnitra. Dle Barákových, v průběhu času měnících se, výpovědí, stála v jádru sporu snaha ministra vnitra prosazovat liberální politiku navzdory rigidnímu přístupu prvního tajemníka, a tak jej i ve funkci nahradit.⁷¹ Historik Tomáš Hemza zpochybňuje Barákovy proklamace o liberálnější postojí a představuje verzi vytvořenou na základě rekonstrukce archivních pramenů, podepřenou pozdějšími, a konzistentními, svědectvími Antonína Novotného a Lubomíra Štrougala, který jakožto nově nastoupivší ministr vnitra mohl veškeré dění sledovat z první ruky. Podle té se prvotní odvolání Baráka z postu ministra vnitra odehrálo v kontextu tehdejší rozsáhlé reorganizace a následný pád byl pak skutečně zapříčiněn finanční zpronevěrou, jež byla po jeho odchodu z ministerstva odhalena.⁷² Lubomír Štrougal dokonce ve svých vzpomínkách zásadně odmítl, že by Novotný případu využil k likvidaci politického protivníka. Celá kauza jej navíc dle Štrougala velmi znepokojovala, neboť si byl vědom, že může otrást důvěrou ve stranické vedení.⁷³

Ať už se ale Rudolf Barák stal obětí vlastních finančních machinací nebo politické provokace, jeho odchod z vedení strany nepochybně posílil pozici prvního tajemníka. Zmizela tím velmi silná, a potenciálně konkurenční, figura, kterou jako ministr vnitra a člen politbyra

⁷⁰ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 174-175.

⁷¹ Více viz Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 101-134, nebo Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 230-241.

⁷² Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 172-178.

⁷³ Štrougal, Lubomír: Paměti a úvahy. 2009, s. 124-125.

v jedné osobě představoval. V projevu na plenárním zasedání, které jej ve dnech 6.-7. února zbavilo funkcí, ostatně Novotný prohlásil, že rozhovory o Barákově opuštění ministerstva vnitra a přesunutí do funkce místopředsedy vlády se vedly již od roku 1959. Mimo jiné proto, že se ukazovalo, jak kumulování takto významných funkcí, „*není správné*“, neboť mu mezi členy politbyra přiznávalo „*zvláštní postavení*“. Navzdory domněnkám Lubomíra Štrougala tak prvnímu tajemníkovi možná přeci jen přišlo vhod, že se ve vrcholných orgánech už nenacházel někdo, kdo měl mezi „*věrnými*“ prohlašovat, že „*je nejpopulárnější politický funkcionář v Československu, že bude třeba udělat radikální zásah ve vedení strany, protože v politickém byru sedí lidé, z nichž jedna část má být zavřena, druzí jsou starí dědkové a třetí mají být postupně odstraněni jako neschopní*“ a kdo měl tvrdit, že by se spoluprací s ním (Novotným) „*historicky znemožnil*“.⁷⁴

Na případu Rudolfa Baráka se zároveň ještě jednou ukázalo, jaké podpoře se Antonín Novotný těšil od sovětského vedení, které jej obeznámilo s obsahem dopisu adresovanému velvyslanci SSSR v Československu Zimjaninovi, v němž Barák vyjádřil naději na podporu ze sovětské strany a vysloveně žádal, aby dopis nebyl předán s. Novotnému. Celá záležitost současně umožnila Novotnému distancovat se od závěrů činnosti Barákovy rehabilitační komise. A zatímco ještě v únoru roku 1962 nepadla o negativní roli Rudolfa Baráka v této věci zmínka, na XII. sjezdu KSČ v prosinci téhož roku byl, jakožto někdo, kdo zadržováním podstatných informací sledoval vlastní prospěch, označen za původce odepření rehabilitací poškozeným.⁷⁵

Tím, že potenciální vina ve věci (ne)rehabilitací mohla být z prvního tajemníka částečně sejmuta, se otevřel prostor pro nový pokus o rehabilitace, jež si žádal destalinizační kurz. V čele komise, která měla za úkol procesy prošetřit, stanul Drahomír Kolder.⁷⁶ Rozsáhlá závěrečná

⁷⁴ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka.72. AN vystoupení na zasedání ÚV KSČ K PŘÍPADU r. Baráka 6.-7. 2. 1962. Rudolf Barák měl dle Novotného slov lživě prohlašovat, že mu byla prvním tajemníkem nabídnuta pozice předsedy vlády, v jejímž případném přijetí spatřoval ono „*historické znemožnění*“.

⁷⁵ Na plenárním zasedání v dubnu roku 1963, které představilo závěry Kolderovy komise Novotný prohlásil: „*Komise, kterou vedl Rudolf Barák nesplnila své poslání, neboť vedení strany i ústřednímu výboru v roce 1957 předložila návrhy, které byly v rozporu s fakty i s objektivní skutečností. To je také hlavní důvod, proč všechny otázky související s politickými procesy proti některým vedoucím činitelům strany a státu nebyly vyřešeny již dříve a proč bylo nezbytné provést noví šetření a zásadní přehodnocení.*“ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 73.

⁷⁶ Komise byla ustanovena usnesením politického byra z 30. 8. 1962 ve složení D. Kolder, J. Lenárt, A. Dubček, L. Štrougal, B. Laštovička, B. Laštovička, P. Majling, P. Hron, V. Prchlík, V. Škoda, H. Leflerová, M. Mamula, M. Kunšátová za podpory pracovních skupin.

zpráva, detailně popisující výslechové metody využívané pro získání výpovědí, předložená Kolderem předsednictvu⁷⁷ 19. března následujícího roku, poukázala i na odpovědnost Karola Bacílka, jako tehdejšího ministra bezpečnosti, i Bruna Köhlera, vedoucí kádrového oddělení a člena vyšetřovacích komisí.⁷⁸ S ohledem na jejich přímou osobní odpovědnost doporučilo předsednictvo ÚV KSČ na plenárním zasedání v dubnu roku 1963 zbavit je (některých) funkcí.

Když pak Novotný na sjezdu KSS objasňoval odchod Karola Bacílka, hovořil o jeho proviněních nanejvýš shovívavě, když prohlásil, že na jeho případě je vidět celá tragédie poctivého funkcionáře, který se dostal do vlivu kultu osobnosti a který v takto obtížném období zaměnil zájmy jednotlivců za zájmy strany. Přestože přišel o členství v PÚV, SÚV a post tajemníka, zůstal za své dosavadní „zásluhy“ členem předsednictva ÚV KSS a poslancem.⁷⁹ Na přístupu k případu tzv. pražských Slováků, kteří do této doby bez odporu vykonávali centralistickou politiku, lze pozorovat, že první tajemník odchod některých možná nutně nevítal. Samotný Karol Bacílek byl dle hodnocení Karla Kaplana navíc u Novotného poměrně oblíbený; možná, že právě pro svou poddajnost a přizpůsobivost, a to zejména v otázce politiky ke Slovensku.⁸⁰ Pro takové hodnocení mohou svědčit i výše uvedená veřejná prohlášení o Bacílkově osobě a skutečnost, že měl možnost si část svých funkcí ponechat. Jeho místo prvního tajemníka KSS zaujal kandidát PÚV KSČ, mladý a perspektivní Alexandr Dubček, do kterého i sám Novotný vkládal nemalé naděje.

Dubnové plénium ÚV KSČ se svou personální očistou vrcholných orgánů tak mělo zároveň sloužit jako finální vypořádání se s obdobím kultu osobnosti. První tajemník zde prohlásil:

„Přijetím závěrů k chybám a nesprávnostem, které se u nás objevily v době kultu osobnosti uzavíráme období, které je pro naši další práci velkým poučením. Dnešním projednáním a

⁷⁷ PÚV KSČ po XII. sjezdu KSČ fungovalo ve složení K. Bacílek, J. Dolanský, Z. Fierlinger, J. Hendrych, D. Kolder, J. Lenárt, O. Šimůnek, V. Široký a A. Novotný. Jeho kandidáty byli A. Dubček, L. Jankovcová a A. Kapek. Členy SÚV KSČ byli J. Hendrych, D. Kolder, V. Koucký, B. Köhler, A. Krček, V. Slavík, F. Zupka a A. Novotný. Viz Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 183.

⁷⁸ NA, f. 02/1, sv. 12, a. j. 14, b. 0 (bod 1 + Zápis). Příloha III. Zpráva komise pro prošetření politických procesů v období 1949-1954.

⁷⁹ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 102. Stenografický záznam referátu s. Antonína Novotného na zasedání ÚV KSS.

⁸⁰ Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 315.

přijetím závěrů na plenárním zasedání ústředního výboru a na členských schůzích strany chceme za tímto obdobím udělat definitivní závěr.“⁸¹

O „definitivní závěr“ nakonec přeci jen nešlo. Plénium, které zbavilo vrcholných funkcí Bacílka s Köhlerem totiž současně navrátilo členství ve straně tzv. buržoazním nacionalistům. Pozbyté stranické funkce jim však nepřiznalo a nálepku buržoazního nacionalismu z nich nesejmulo. Nespokojenost se závěry Kolderovy komise ve věci tzv. buržoazního nacionalismu vyjádřili jak sami „buržoazní nacionalisté“, především Gustáv Husák, tak část slovenské intelektuální veřejnosti i někteří ze členů pracovní skupiny. Předmětem kritiky se stávala i role a odpovědnost Viliama Širokého, který se dosud udržoval ve vrcholných funkcích. V reakci na tuto odezvu byla nakonec ustanovena ještě jedna komise, nyní pod vedením „Novotného oblíbeného Slováka“, Jozefa Lenárta; předsedy Slovenské národní rady (SNR) a z tohoto titulu rovněž člena předsednictva ÚV KSS, pro kterého byl zároveň příznačný poněkud rezervovaný postoj k národnostní otázce. Lenárta společně s Dubčekem si měl Novotný vyhlédnout již koncem padesátých let jako mladé a obdobím politických procesů nezkompromitované kádry, jež do budoucna nahradí odcházející slovenskou garnituru.⁸²

V době, kdy Lenártova komise představila svá zjištění, už byl ale Viliam Široký z vrcholných pozic odstraněn. Záříjové plénium jej na návrh předsednictva zbavilo funkce předsedy vlády především za „*nedostatečné uplatňování linie strany v řídicí činnosti vlády*“. Krom vágní formulace týkající se „*politických chyb v minulosti*“ tak formálně jeho podíl v procesech vykonstruovaných na základě obvinění z tzv. buržoazního nacionalismu nebyl v tuto chvíli nijak tematizován.⁸³ Na Širokého osobní odpovědnost poukázalo až prosincové

⁸¹NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 73. AN referát na zasedání ÚV KSČ 3.-4.4. 1963 (stenografický záznam).

⁸² Cvrček, Lukáš a Richard Pavlovič: Novotného „oblíbený Slovák“: role národnostní problematiky ve fungování mocenské elity KSČ v letech 1948-1969 na příkladu kariéry Jozefa Lenárta. In Paměť a dějiny, 2020, č. 3, s. 60.

⁸³ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. *Referát soudruha Novotného na plenárním zasedání dne 20. 9. 1963.* (Nekorigovaný výtisk). Rovněž *Návrh usnesení z plenárního zasedání ústředního výboru KSČ, konaného dne 20. září 1963 v Praze.* Kritika ze strany prvního tajemníka na adresu Širokého v souvislosti s prací vlády se snášela již od roku 1959. Viz Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 157-160.

plenární zasedání v návaznosti na výsledky práce tzv. Barnabitské (Lenártovy) komise.⁸⁴ Uvolněný úřad předsedy vlády přijal, po Novotného naléhání, právě Jozef Lenárt.⁸⁵

Předsednictvo posléze fungovalo ve složení Jaromír Dolanský, Zdeněk Fierlinger, Jiří Hendrych, Drahomír Kolder, Jozef Lenárt, a Otakar Šimůnek, jenž dosud zastával funkci předsedy Státní plánovací komise a měl patřit k Novotného nejbližším přátelům a spolupracovníkům. 5. března doplnili počty v předsednictvu ještě „*Novotného slovenský spojenec*“⁸⁶ Michal Chudík a Bohuslav Laštovička⁸⁷. Z titulu prvního tajemníka KSS se jeho součástí stal 3. dubna rovněž Alexander Dubček. V sekretariátu zasedali Jiří Hendrych, Drahomír Kolder, Vladimír Koucký, Antonín Krček, František Zupka a v dubnu roku 1963 se k nim připojil František Penc. Několik měsíců jeho součástí byli i Václav Slavík (do dubna 1963) a Čestmír Císař (od dubna do září 1963) - viz níže.

Na počátku šedesátých let tak vrcholné orgány opustila většina „zasloužilých kádřů“, které ještě pamatovaly Antonína Novotného jako ono „*páté kolo u vozu*“ z dob, kdy do nejvyšší stranické funkce nastoupil. Mnozí ze stávajících členů byli zároveň veřejně známi jako bezvýhradní spojenci prvního tajemníka. Kromě výše zmíněných šlo především o jeho „pravou ruku“ i „našeptávače“ Jiřího Hendrycha, či Vladimíra Kouckého, jenž doplňoval tuto trojici, často označovanou za „triumvirát“.

První tajemník měl zároveň své vlastní metody, kterými udržoval dobré vztahy se stálými funkcionáři a s jejichž pomocí si zavazoval funkcionáře nové. Jednou z nich byly proslulé bílé obálky, jež distribuoval mezi vybrané spolupracovníky, a to údajně na základě doporučení prvního tajemníka KSSS, Chruščova. Částky v nich obsažené dosahovaly až

⁸⁴ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. Návrh rezoluce ústředního výboru KSČ o přezkoumání kritiky buržoazního nacionalismu vznesené na IX. sjezdu KSS.

⁸⁵ Cvrček, Lukáš a Richard Pavlovič: Novotného „oblíbený Slovák“: role národnostní problematiky ve fungování mocenské elity KSČ v letech 1948-1969 na příkladu kariéry Jozefa Lenárta. In Paměť a dějiny, č. 3. 2020, s. 63. Čtyřicetiletý Lenárt se měl nejprve post předsedy vlády zdráhat přijmout a měl argumentovat zejména svým nízkým věkem a nedostatkem zkušeností. Zlomit jej mělo až naléhání prvního tajemníka, resp. téměř nařízení s odkazem na stranickou disciplínu.

⁸⁶ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 247.

⁸⁷ Hodnocení Laštovičky a jeho politického vzestupu viz Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 165-167, srov. Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 259. Motivace Novotného pro výběr B. Laštovičky za člena PÚV KSČ, ale i za předsedu parlamentu, kde nahradil Z. Fierlingera není úplně zřejmá. V případě tohoto dosud nevýrazného vedoucího oddělení patrně sehrála roli snaha prosadit do stranického vedení někoho z perzekuovaných v politických procesech.

milionu korun. K těm nejčastěji obdarovaným patřil například Zdeněk Fierlinger a snad pouze Jozef Lenárt je měl navracet do stranické pokladny. Tato praktika byla podrobena šetření teprve ve chvíli, kdy už Novotný pozbyl funkci prvního tajemníka, ale ještě nadále setrval v úřadu prezidentském.⁸⁸

Zda byl funkcionář s prvním tajemníkem v osobní rovině „za dobře“ se pak poznalo podle toho, že s ním o nedělích usedal k partičce mariáše na jeho chatě v rekreačním středisku na Orlíku.⁸⁹ To, že zachování kladného vztahu s prvním tajemníkem mohlo mít podstatný vliv na prosazení vlastních iniciativ, neboť je mohl svou autoritou zaštitit, se ukázalo na příkladu zahájení ekonomické reformy (viz následující kapitola). Utužování vztahů mezi prvním tajemníkem mimo kanceláře tak nebylo nedůležité, a mohlo sloužit jak ve prospěch prvního tajemníka a opevňování jeho pozice, tak ku prospěchu jeho okolí. Okolí, které se neomezovalo výhradně na členy těch nejvyšších stranických orgánů.

3.2 První tajemník v čele stranického aparátu

„Mocenská pozice vyvěrala z prezentování generálního tajemníka jako prvního muže strany. V tomto smyslu také vystupoval a byl uznáván. Šlo však o víc – měl k dispozici celou stranu. Jednak obecně jako její hlava a jako šéf ústředního stranického aparátu, jednak konkrétně – odpovídal za politicko-organizační (první) oddělení ÚV KSČ, které dirigovalo nižší složky strany a tím i vnitrostranický život. Jestliže přenechal toto oddělení jinému tajemníkovi ÚV, oslaboval svou pozici. (...) privilegovaná pozice generálního tajemníka se opírala o privilegovanou informovanost. Dostával ohromné množství informací z různých zdrojů.“⁹⁰

Oddělení stranického aparátu se po formální stránce ocitla co do důležitosti na stejné úrovni. Ve skutečnosti však některá z nich spravovala významnější agendu než oddělení jiná. Pozice vedoucích takových oddělení proto byla svým způsobem prominentní, stejně jako pozice odpovědných tajemníků. Pro postavení prvního tajemníka bylo žádoucí, aby tyto klíčové pozice byly obsazeny lidmi, kteří jej budou z titulu svých funkcí informovat o dění na svěřeném úseku.

⁸⁸ Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 76. Více k diskusi o praktikách tzv. bílých obálek na zasedání ÚV viz Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 27-34.

⁸⁹ Mlynář, Zdeněk: Mráz přichází z Kremlu. 1990, s. 77-78.

⁹⁰ Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. 1993, s. 22.

V jeho prospěch hrálo, že to byl právě první tajemník, kdo předkládal předsednictvu ÚV KSČ návrhy na rozdělení odpovědnosti za jednotlivé úseky a oddělení mezi tajemníky. A vzhledem k tomu, že si byli tajemníci dobře vědomi, že některé resorty a příslušná oddělení nepožívají stejné váhy jako jiná, stával se úkol rozdělení odpovědnosti potenciálním zdrojem konfliktů jak mezi samotnými tajemníky, tak ve vztahu k tajemníkovi prvnímu.⁹¹ S návrhy na změny na postech sice přicházeli různí členové vrcholných orgánů, nicméně jejich přednesení často předcházela domluva s prvním tajemníkem; což neopomíjela zmínit ani navržená, a posléze většinou přijatá, usnesení.⁹²

Na vrcholu neformální hierarchie oddělení stranického aparátu se ocitalo tzv. první oddělení, svého času známé jako politicko-organizační. Názvosloví se proměňovalo v závislosti na rozšiřování či zužování jeho agendy v návaznosti na reorganizace aparátu, k nimž v průběhu let docházelo. Nadále však zůstávalo oddělením, jež vyčnívalo nad odděleními zbývajících. Dohlíželo totiž na realizaci politik v nižších a místních složkách stranické struktury, čímž shromažďovalo informace z ostatních oddělení stranického aparátu. Díky tomu bylo schopné se vyjadřovat de facto k veškerým oblastem vnitrostranického života; a to včetně otázek kádrových, neboť disponovalo rovněž odborem pro přípravu a rozmisťování kádrů. To vše umožňovalo odpovědnému tajemníkovi získat nebyvalý přehled o dění uvnitř strany, a proto bylo takové privilegium tradičně přenecháno prvnímu tajemníkovi.⁹³

To až do doby, než získal spolupracovníka, jemuž důvěřoval do té míry, že v přenechání odpovědnosti za první oddělení v jeho rukou nespatoval oslabení vlastního postavení. Takového spolupracovníka našel v osobě Jiřího Hendrycha, jehož v rozporu se zvyklostmi v prosinci 1962 navrhl na post tajemníka odpovědného, mimo jiné, právě za oddělení stranických orgánů,⁹⁴ jak bylo v té době první oddělení známo. Jednalo se ostatně o obdobný

⁹¹ Tamtéž, s. 20.

⁹² Např. NA, f. 02/1, sv. 39, a. j. 43, b. 17. Změny ve funkcích vedoucích oddělení ÚV KSČ (v souvislosti s přesunem M. Sabolčíka do funkce tajemníka ÚV KSS a jeho nahrazením na postu vedoucího národohospodářského oddělení Ladislavem Adamcem, strojírenství, hutí a chemie, a na jeho místo zase jeho zástupce Oldřicha Svačinu) předkládal 26. 10. 1963 předsednictvu Drahomíra Kolder „*po dohodě se soudruhem Novotným*“. Nebo NA, f. 02/1, sv. 29, a. j. 31, b. 25. Antonín Novotný v tento den čerpal dovolenou, a tak jednání předsednictva vedla jeho „pravá ruka“ Jiří Hendrych, který zde předložil (jejich společný) návrh na přesunutí Jana Svobody do funkce vedoucího prvního oddělení a návrh na jmenování „pomocníka“ prvního tajemníka P. Auersperga (do té doby „pomocníka“ Vladimíra Kouckého).

⁹³ Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. 1993, s. 30.

⁹⁴ Celým názvem „Oddělení stranických orgánů, odborů mládeže národních výborů“.

počin, který se odehrál v SSSR ve chvíli, kdy se Chruščov stal roku 1958 předsedou Rady ministrů a část jeho povinností převzal „druhý“ tajemník.⁹⁵ Dle zvyklostí si však Novotný nadále ponechával odpovědnost za oddělení branné a bezpečnostní, v jehož čele stanul osvědčený Miroslav Mamula, a krom toho za oddělení technické.⁹⁶

S cílem zefektivnit rozhodovací procesy, především v reakci na hospodářskou situaci, se od konce roku 1962 a v průběhu roku 1963 odehrávala jedna z reorganizací stranického aparátu.⁹⁷ Do kompetencí prvního oddělení spadl od této chvíle například i dohled nad národními výbory, neboť samostatné oddělení národních výborů, známé do té doby jako „druhé“, bylo zrušeno. Na návrh Antonína Novotného zároveň dosavadního vedoucího prvního oddělení Miroslava Pastyříka nahradil v dubnu roku 1963 jeho osvědčený spolupracovník Jan Svoboda, jenž po mnoho let vykonával funkci vedoucího technického oddělení.⁹⁸ Ještě v říjnu zároveň předsednictvo schválilo Novotného návrh na zrušení technického oddělení, s tím, že vedení protokolů a příprava podkladů pro schůze sekretariátu, předsednictva a plenárních zasedání, jež představovalo jeho agendu, bude nyní úkolem nově zřízeného sekretariátu kanceláře I. tajemníka ÚV KSČ. Za vedoucího sekretariátu I. tajemníka si Novotný vybral Pavla Auersperga.⁹⁹ Jedny z nejdůležitějších informačních kanálů tak byly obsazeny v očích prvního tajemníka jedněmi z nejdůvěryhodnějších osob, nebo přímo zkoncentrovány do jeho kanceláře.

Pro rok 1963 bylo zároveň příznačné, že strukturu stranického aparátu obohacovala řada expertních komisí. Ve světle rozvoje vědy a techniky přestávala být - jak pro Východ, tak Západ, resp. jejich vědecké i politické kruhy - přítomnost přitažlivá v porovnání s přísliby budoucnosti. XXII. sjezd KSSS pak do zemí socialistického bloku vnesl představu, že se podmínky rozvinutého socialismu zásadně odlišují od těch přítomných v éře stalinismu. Nové podmínky měly umožnit nahrazení živelného vývoje a improvizací koordinovanými, a především vědeckými postupy. Do studia budoucnosti hodlalo investovat prostředky i vedení KSČ, což bylo možné sledovat i na podpoře týmu Radovana Richty a jeho výzkumu vědeckotechnické revoluce. Když hrozilo, že by se po distancování od dědictví stalinismu mohlo vytvořit jisté ideologické vakuum, vědeckotechnická revoluce mohla posloužit jako více

⁹⁵ Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. 2010, s. 252-253.

⁹⁶ NA, f. 02/1, sv. 1, a. j. 1, b. 18. Příloha III. Organizace oddělení, Odpovědnost tajemníků za oddělení ÚV KSČ.

⁹⁷ Podrobněji k reorganizaci oddělení viz Hemza, Tomáš: *Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967)*. 2019, s. 190-195 a s. 203-222 k obsazování vedoucích funkcí.

⁹⁸ NA, f. 02/1, sv. 29, a. j. 31, b. 25.

⁹⁹ NA, f. 02/1, sv. 39, a. j. 43, b. 16. Pod sekretariát I. tajemníka přešla zároveň část z fondů archivu ÚV KSČ.

než příhodná náhrada. Technokratické tendence v podobě posunu k expertnímu vládnutí a užití vědecké racionality v politickém rozhodování představovaly pro stranické vedení přitažlivý rámec, využitelný pro nadcházející období. Nevyhnutelně tím pak vzrůstala i autorita expertů, jejichž služeb potřebovalo využít.¹⁰⁰ Zřizování expertních komisí ÚV, jež opět kopírovaly komise ze SSSR, tak lze vnímat v souladu se snahou o následování tohoto trendu. Trendu, díky němuž byli do politického procesu v různé míře přijati noví aktéři.

Co se v tuto chvíli očekávalo od činnosti komisí, do jejichž řad měli být přizváni právě i vědci a odborníci z praxe, ozřejmil první tajemník na zářijovém plénu:

„Současné budou komise ústředního výboru nastolovat k projednání nové otázky a pomáhat tak předsednictvu i ústřednímu výboru strany i ostatním ústředním orgánům řešit s předstihem problémy, které uzrály a dávat účinné podněty pro práci celé strany. To samozřejmě předpokládá, že závěry z práce z těchto komisí budou podle charakteru jednotlivých otázek a po jejich projednání v sekretariátu, předsednictvu nebo v ústředním výboru strany závaznou směrnicí pro práci jednotlivých oddělení ÚV KSČ. To je možné za předpokladu, že v těchto komisích budou vedle členů a kandidátů ústředního výboru strany zasedat a pracovat ministři, přední odborníci, vědci, technici, významní kulturní činitelé, straničtí pracovníci, popřípadě i někteří bezpartijní, kteří jsou známí svými pracovními výsledky.“¹⁰¹

Ještě v dubnu 1963 vznikla, resp. byla obnovena, ideologická komise a společně s ní začalo fungovat ideologické, nyní „druhé“, oddělení. Na ideologickém úseku se v této době odehrálo několik podstatných personálních změn. 1. dubna byl na návrh Antonína Novotného odvolán z funkce tajemníka (pro tisk, školství a kulturu) a člena sekretariátu Václav Slavík. Ten totiž, slovy prvního tajemníka, „ne plně zvládl funkci tajemníka ústředního výboru na ideologickém úseku, ať už z důvodu toho, že přes veškerou svoji snahu nestačil tento úsek zvládnout, tak i z toho důvodu, že jeho zdravotní stav nedovoluje, aby mohl plně na tak důležitém úseku pracovat.“¹⁰² Na jeho místo prosadil Čestmír Císaře, dosavadního redaktora *Nové mysli*, který tou dobou nebyl ani kandidátem ÚV KSČ.¹⁰³ Ten pak předložil o pár dní

¹⁰⁰ Sommer, Vítězslav, Matěj Spurný a Jaromír Mrňka: Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956-1989. 2019, s. 59-62.

¹⁰¹ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. Referát soudruha Antonína Novotného na zasedání ÚV KSČ 20. 9. 1963. (Nekorigovaný výtisk).

¹⁰² NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 73. ÚV 4. 4. 1963.

¹⁰³ NA, f. 02/1, sv. 14, a. j. 15, b. 25.

později nejprve sekretariátu,¹⁰⁴ následně předsednictvu,¹⁰⁵ návrh na zřízení a složení ideologické komise a ideologického oddělení v čele s Jaroslavem Hesem. Motivace Antonína Novotného k vyzdvihnutí Císaře do vysokých stranických pozic nebyla plně zřejmá, a to snad, alespoň dle jeho pamětí, ani samotnému Čestmíru Císařovi.¹⁰⁶ Jisté je, že vkládal-li do něj Novotný naděje jakéhokoliv druhu, byly brzy zklamány. V září totiž prohlásil, že výsledky práce ideologické komise pod jeho vedením byly „*poněkud anonymní a její závěry nevyúsťovaly v pevná stanoviska na naší ideologické a kulturní frontě.*“ Za zvláště problematický označil způsob, jakým se komise (ne)postavila k situaci v kultuře na Slovensku (viz následující kapitola).¹⁰⁷ Období, jež se na kulturní frontě vžilo pod označením „milostivé léto“, si vyžádalo výměnu na postu vedoucího ideologické komise, odvolání z funkce tajemníka a odsun Císaře na post ministra školství a kultury.

Nově jmenovaným vedoucím ideologické komise byl Vladimír Koucký, který se v té době vrátil z několikaměsíčního léčení tuberkulózy. Tajemník a člen „pouze“ sekretariátu, zároveň ale známý jako součást triumvirátu Novotný-Hendrych-Koucký, byl dle líčení dobových aktérů možná jednou z nejrozpoleštějších osobností tohoto období. Zatímco na veřejnosti odsuzoval „závadná“ literární díla a vlastnoručně sundával obrazy ze stěn galerií, v soukromí holdoval tvorbě Václava Havla a stěny jeho bytu zdobila díla moderních umělců. S vidinou získání členství v předsednictvu strany ale ve své politice postupoval způsobem, o němž se domníval, že mu jej zaručí.¹⁰⁸ Nastolení „ostřejšího kurzu“ avizoval Koucký vzápětí nástupem do čela ideologické komise, když pravil, že výklad kulturní linie XII. sjezdu KSČ, který pro následující období vypracoval, se bude podstatně odlišovat od benevolentního pojetí prosazovaného jeho předchůdcem.¹⁰⁹ Jím prosazovaný výklad byl nakonec odlišný do té míry, že například ve spisovatelských řadách vyvolával dojem, že tajemník během svého léčebného pobytu, který jej na dlouhé týdny vyřadil z aktivního společenského a politického života, ztratil kontakt s realitou.¹¹⁰ Stál-li od září v čele ideologické komise jeden z „triumvirátu“, pak „ten

¹⁰⁴ NA, f. 02/4, sv. 6, a. j. 10, b. 34.

¹⁰⁵ NA, f. 02/1, sv. 15, a. j. 16, b. 24, 25.

¹⁰⁶ Okolnosti jeho nástupu do funkce podle vzpomínek Císaře viz Císař, Čestmír: Paměti: nejen o zákulisí pražského jara. 2005, s. 486-489.

¹⁰⁷ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. Referát soudruha Antonína Novotného na zasedání ÚV KSČ 20. 9. 1963. (Nekorigovaný výtisk). Srov. Císař, Čestmír: Paměti: nejen o zákulisí pražského jara. 2005, s. 515-518.

¹⁰⁸ Mlynář, Zdeněk: Mráz přichází z Kremlu. 1990, s. 84-85.

¹⁰⁹ Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 66-67.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 95.

druhý“, Jiří Hendrych, předsedal komisi zemědělské, která byla jmenována současně s Císařovou komisí ideologickou. V září téhož roku přibyla navíc ještě komise ekonomická v čele s Drahomírem Kolderem a komise pro otázky životní úrovně vedená Jaromírem Dolanským.

Personální obsazení vedoucích pozic stranického aparátu i vrcholných orgánů si navíc veškerými kádrovými přesuny, jež byly prováděny od konce roku 1962, prošlo i částečnou generační obměnou. Až na výjimky, jakými byli například právě Novotný, Hendrych, Dolanský nebo Fierlinger se jednalo o funkcionáře poválečné generace. Její příslušníci často jinou práci než tu ve stranickém aparátu nepoznali. Ti, kteří absolvovali vysokoškolské vzdělání, s výjimkou Čestmíra Císaře, jej absolvovali na vysoké škole stranické.¹¹¹

V průběhu této generační obměny z počátku šedesátých let se Antonínu Novotnému celkem zdárně dařilo dosazovat do vedoucích funkcí osoby, jež považoval za spolehlivé a sobě samotnému věrné. A zatímco na některých resortech upřednostňoval funkcionáře ověřené dlouholetou „službou“ (např. Hendrych, Svoboda), jinde prosadil tváře dosud nepříliš známé. V případě, že tito funkcionáři nenaplnili očekávání, byl jakožto první tajemník nejpovolanější autorita, která mohla navrhnout jejich odvolání.

Zároveň se musel vyrovnávat s rozdílnými představami vedoucích funkcionářů o tom, jakých podob by měla politika uplatňovaná na svěřených úsecích nabývat. Nedovedl tak zabránit tomu, aby nevznikal konflikt o podobu těchto politik. Situaci navíc „znepřehledňovala“ činnost jednotlivých odborných komisí. V čele těchto komisí sice stanuli „funkcionáři z povolání“, ale jejich řady byly často generačně i názorově nesourodé. Kromě pracovníků aparátu skutečně zahrnovaly odborníky na danou oblast, nebo přímo její pracovníky. V ideologické komisi Vladimíra Kouckého zasedala například i osobnost (nejen) slovenské literatury, Laco Novomeský. Ani zde proto nemuselo být hledání konsensu právě jednoduché, což se následně promítalo do podoby výstupních materiálů. Komise sice neměly rozhodovací pravomoc, ale svou činností se nepřímou podílely na rozhodovacím procesu. Dobře je to patrné na činnosti ideologické komise, která v následujících letech velkým dílem definovala vztahy s orgány Svazu československých spisovatelů (podrobněji viz následující kapitola). Na

¹¹¹ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 222-224. Z tajemníků po roce 1963 setrvali ve funkcích pouze tři - Novotný, Hendrych a Koucký. Z vedoucích oddělení to bylo pět funkcionářů – J. Havelka, M. Mamula, B. Laštovička, A. Faltýnek, J. Svoboda. Do vedoucích pozic aparátu se v tomto období dostalo, byť bylo třeba krátce na to odvoláno, dvanáct nových pracovníků. Viz Tamtéž.

rozdílném přístupu k jejímu vedení ze strany Čestmíra Císaře, Vladimíra Kouckého a později Jiřího Hendrycha bude zase vidět, že navzdory závazné linii stranického sjezdu existovalo mnoho způsobů jak ji vykládat, a jakou podobu politiky reálně uvádět do praxe. Všichni výše jmenovaní tajemníci byli zároveň do jejího čela postaveni na návrh, a patrně s důvěrou, Antonína Novotného. Podoba politik uplatňovaná na jednotlivých úsecích se tak na počátku šedesátých let stávala častým zdrojem rozporů a konfliktů, nad nimiž měl první tajemník možnost stanout jako jejich arbitr.

4 První tajemník v roli arbitra: část první

„N. S. Chruščov doporučoval A. Novotnému, aby sestavil předsednictvo a sekretariát ÚV tak, aby ho jeho členové informovali o těch druhých, a tak se budou v jeho rukou soustřeďovat nejen zprávy o všech, ale také o rozporech mezi nimi. Nebylo ani třeba, aby se takovými radami řídil, protože takové vztahy se mezi funkcionáři KSČ utvářely zcela přirozeně. Způsobovala je mocenská rivalita, existovaly už od prvních dnů nastolení komunistické moci a přetrvávaly. (...) Za takového stavu přejímal generální tajemník roli arbitra nadřazeného všem.“¹¹²

Navzdory přirozené existenci mocenské rivality v orgánech ÚV KSČ, se domnívám, že ve snaze upozornit na její přítomnost mohl Karel Kaplan upozadit jiné zdroje rivality mezi komunistickým funkcionáři. Výzvy, kterým muselo v šedesátých letech stranické vedení čelit, totiž nutilo jeho čelní představitele k zaujetí, často rozdílných, postojů, jež za daných okolností považovali z různých důvodů za adekvátní způsob řešení. V jádru rivality tedy nestál pouze boj o moc, ale i spory o podobu politiky. Tyto spory tak sloužily jednak jako platforma pro boj mocenský, a zároveň jako katalyzátor dynamiky režimu, bez jehož přítomnosti by se ani mocenské ambice jednotlivých členů nemohly prosadit. První tajemník měl jakožto „arbitr“ těchto sporů možnost zvolit, jakým názorovým tendencím nechá volný průchod, nebo je dokonce podpoří, a jaké postoje bude naopak potlačovat. Způsob, jímž se s touto rivalitou uvnitř (nejen) vrcholných orgánů a stranického aparátu vypořádal, pak následně ovlivňoval i jeho vlastní mocenské postavení.

V šedesátých letech stálo stranické vedení před několika velkými výzvami, jejichž naléhavost se projevovala ještě i ve druhé polovině desetiletí. Jednou z nich bylo řešení dosud bezprecedentní hospodářské krize, další byla role kulturní tvorby v socialistické společnosti a v neposlední řadě se jako stále palčivější jevila otázka postavení Slovenska. Zároveň se jednalo o výzvy, na něž se pokoušelo hledat odpovědi za pomoci přípuštění širšího okruhu aktérů, často z řad intelektuálů nebo expertů, do rozhodovacího procesu. Představy o tom, jak těmto výzvám čelit pak přítomné aktéry názorově štěpily a první tajemník mohl z pozice arbitra přispět k tomu, aby vznikající štěpení neochromila systém v jeho fungování.

¹¹² Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. 1993, s. 23.

4.1 Antonín Novotný a ekonomická reforma

Československé hospodářství se na počátku šedesátých let ocitlo v nelehké situaci. Hned následující rok poté, co bylo oficiálně zahájeno plnění třetí pětiletky (1961-1965), bylo zřejmé, že odklon od plánovaných záměrů je natolik dramatický, že je v řádu následujících čtyř let nebude možné uskutečnit. A že tak i třetí plán, ne-li celá koncepce československého hospodářství, bude muset projít zásadní revizí; resp. podle dobového diskurzu „*zdokonalením*“.

Zásahy do podoby pětiletých plánů v jejich průběhu nicméně nebyly ničím novým ani ojedinělým. Druhá pětiletka, stejně jako ta první, musela být několikrát přepracována a její konečná podoba byla schválena až v roce 1958, tedy dva roky poté, co byla oficiálně zahájena.¹¹³ To přimělo ve druhé polovině padesátých let stranické vedení uvažovat o možnostech zefektivnění československého hospodářství. Výsledkem bylo zahájení prací na ekonomické reformě, jež se měla se současnými nedostatky vypořádat. Na jejím vypracování se podílely vědecké týmy v jejichž čele stanul první náměstek předsedy SÚP Kurt Rozsypal. Cílem reformy bylo vytvořit podmínky pro decentralizaci ústředního řízení, díky kterému měl státní plán lépe reflektovat možnosti československého hospodářství, a zároveň zainteresovat podniky, jejichž dosavadním zájmem bylo vymoci si tzv. „měkký plán“, na vlastní produktivitě. Reforma byla zahájena v roce 1958 a probíhala ve třech fázích. První fáze směřovala k reorganizaci podnikové sféry prostřednictvím vytváření „mezičlánku“ v podobě tzv. výrobně hospodářských jednotek (VHJ). Následovala fáze druhá, zahájená o rok později, která zahrnovala změny způsobu plánování v centru i podnicích a princip tzv. hmotné zainteresovanosti podniků jako celku i jednotlivců. Třetí a závěrečnou fázi, jež byla realizována na přelomu let 1959-1960, byla přestavba mezd.¹¹⁴

V téže době byly souběžně zahájeny práce na třetí pětiletce. Některé z ukazatelů, zejména relativně vysoké tempo růstu národního důchodu při vysokých tempech investičních přírůstků, začaly naznačovat příznivý vývoj.¹¹⁵ To pak přispělo, společně s deklaracemi o

¹¹³ Suk, Jiří: Veřejné záchodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu. 2016, s. 90.

¹¹⁴ Více k tzv. Rozsypalově reformě Průcha, Václav a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992 (2. díl). 2009, s. 378-382, Šulc, Zdislav: Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995. 1996, s. 25-27.

¹¹⁵ Šulc, Zdislav: Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995. 1996, s. 28.

„dovršení socialistické výstavby“ ozývajícími se ze SSSR¹¹⁶ a úspěšným startem tzv. Rozsypalovy reformy,¹¹⁷ k vypracování nesmírně ambiciózního pětiletého plánu. „Přelomový“, za jaký byl označován, plán sliboval, že po jeho splnění se „životní úroveň našeho lidu pozvedne na nebyvalou výši. Předstihneme v životní úrovni všechny vyspělé evropské kapitalistické státy a začneme se přibližovat USA.“¹¹⁸ O to větší deziluzi způsobilo, když s ohledem na skutečný vývoj musela být Státní plánovací komise (SPK) pověřena upravit záměry již pro rok 1962 a současně vypracovat nový plán na rok 1963.¹¹⁹ Necelé dva roky poté, co bylo plnění třetí pětiletky zahájeno, tak k došlo k jejímu faktickému zhroucení.

K nerealizovatelnosti státního plánů přispěly, kromě vyčerpání možností extensivního růstu ekonomiky, některé více, jiné méně, předvídatelné, vnější faktory. Měnicí se politické podmínky na mezinárodním poli se promítly i do mezinárodního obchodu. Uvolnění ve vztazích se Západem znamenalo navýšení konkurence na trzích zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), což zapříčinilo, že zde Československo ztratilo pozici monopolního dodavatele strojů a investičních celků. Roztržka Sovětského svazu s Čínskou lidovou republikou, která řadu let představovala pro Československo čtvrtého největšího obchodního partnera, zase znamenala snížení obrátu jejich vzájemného obchodu na desetinu původního rozsahu. Do vývoje v oblasti zemědělství zasáhly nepříznivé počasí v podobě zimních i povodňových kalamit. Souběžně pak došlo i ke snížení dovozu sovětských obilovin.¹²⁰

Krach třetí pětiletky zároveň znamenal i konec pro *novou soustavu řízení* v podobě Rozsypalovy reformy. Přestože logika reformy směřovala k decentralizaci hospodářství, její úspěšná realizace byla závislá na stabilitě státního plánu. Od jeho plnění se totiž měla odvíjet

¹¹⁶ Jančík, Drahomír: Kolaps třetí československé pětiletky (1961-1962): mechanismy nerovnováhy v centrálně-přídělovém modelu ekonomiky v porozumění Zdislava Šulce. In Kubů, Eduard, Jindřich Soukup a Jiří Šouša: Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století: cyklický vývoj ekonomiky v procesu graduující globalizace. 2015, s. 419.

¹¹⁷ Průcha, Václav a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992 (2. díl). 2009, s. 303.

¹¹⁸ Cit. podle Rychlík, Jan: Československo v období socialismu 1945-1989. 2020, s. 168-169.

¹¹⁹ Jančík, Drahomír: Kolaps třetí československé pětiletky (1961-1962): mechanismy nerovnováhy v centrálně-přídělovém modelu ekonomiky v porozumění Zdislava Šulce. In Kubů, Eduard, Jindřich Soukup a Jiří Šouša: Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století: cyklický vývoj ekonomiky v procesu graduující globalizace. 2015, s. 420-421.

¹²⁰ Průcha, Václav a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992 (2. díl). 2009, s. 314-315.

hmotná zainteresovanost podniků.¹²¹ A navzdory tomu, že se podařilo mírnit dopady katastrofického stavu hospodářství na životní úroveň obyvatel, situace si urychleně žádala razantní zásah. Z usnesení nadcházejícího XII. sjezdu KSČ tak došlo ke zrušení rozdělení investic na centralizované a decentralizované, jež do československého hospodářství vnesl první pokus o jeho reformu a sjezd současně uložil ústřednímu výboru zajistit vypracování sedmiletého plánu rozvoje národního hospodářství pro roky 1964-1970.¹²²

Veškeré kroky, včetně záměru vypracování sedmiletého plánu, směřovaly k recentralizaci hospodářství. Za vnitřního viníka krachu byla totiž označena „špatně pochopená decentralizace.“¹²³ Nebyl odsuzován princip, inspirovaný děním v Sovětském svazu ve druhé polovině 50. let, nýbrž jeho prosazování v praxi, jež mělo do československého hospodářství vnést nynější chaos. Tento názorový proud podpořil i první tajemník Antonín Novotný. Ten již v dubnu 1962 prosazoval, aby byla odpovědnost za řízení podniků převedena na ministerstva, čímž by byly degradovány nově vzniklé VHJ.¹²⁴ Oporu pro recentralizační politiku nacházel tou dobou i v Moskvě, kam se v červnu téhož roku vydala československá delegace a vrátila se s doporučením zahájit kroky k obnově centrálního řízení investiční výstavby, které následně posvětilo výše zmíněné usnesení XII. sjezdu.¹²⁵ Další návštěva se uskutečnila hned v říjnu a Novotný o jejím průběhu informoval plénum ústředního výboru 2. listopadu. Československá delegace si tentokrát nepřijela pouze pro rady, ale rovněž vyjednávat o dodávkách nedostatkového obilí.¹²⁶

¹²¹ Šulc, Zdislav: Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995. 1996, s. 27-28.

¹²² XII. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 4.-8. prosince 1962. 1963, s. 638-639.

¹²³ Jančík, Drahomír: Kolaps třetí československé pětiletky (1961-1962): mechanismy nerovnováhy v centrálně-přídělovém modelu ekonomiky v porozumění Zdislava Šulce. In Kubů, Eduard, Jindřich Soukup a Jiří Šouša: Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století: cyklický vývoj ekonomiky v procesu gradující globalizace. 2015, s. 434.

¹²⁴ Jančík, Drahomír: Mocenské centrum, direktivní plánování a hospodářská realita před nástupem Pražského jara. In Petráš Jiří a Libor Svoboda (eds): Předjaří: Československo 1963-1967. 2016, s. 212-216.

¹²⁵ Jančík, Drahomír: Kolaps třetí československé pětiletky (1961-1962): mechanismy nerovnováhy v centrálně-přídělovém modelu ekonomiky v porozumění Zdislava Šulce. In Kubů, Eduard, Jindřich Soukup a Jiří Šouša: Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století: cyklický vývoj ekonomiky v procesu gradující globalizace. 2015, s. 423.

¹²⁶ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 72. AN referát na zasedání ÚV KSČ 2. 11. 1962.

Jaromír Dolanský, toho času jediný člen vrcholných orgánů s národohospodářským vzděláním, a Alois Indra, od roku 1962 předseda Státní plánovací komise (SPK), informovali 14. února 1963 předsednictvo ÚV KSČ o postupu prací na sedmiletém plánu.¹²⁷ Jejich zpráva mimo jiné konstatovala, že se problémy československého hospodářství nadále prohlubují, a činí tím práci na plánu o to obtížnější.¹²⁸ Orientační plán v té době předpokládal, že koncem listopadu předloží SPK¹²⁹ vládě informaci o dokončení práce.¹³⁰ Ke schválení sedmiletého plánu ovšem nikdy nedošlo. V průběhu roku musely být opakovaně projednávány a revidovány plány pro nadcházející roky a neutišený stav československého hospodářství, jehož recentralizace nepřinášela pozitivní výsledky, komplikoval, na což ostatně upozorňovala zpráva z února, sestavení plánu na dalších sedm let.

Popisují takto stav československého hospodářství na přelomu padesátých a šedesátých let proto, aby bylo zřejmější, jaké názorové tendence se prosazovaly při řešení bezprecedentní situace, které podporoval rovněž i první tajemník, a v jaké atmosféře byla přijímána další opatření. Když navíc 9. listopadu 1963 dorazila do jeho kanceláře zpráva přinášející informace o náladách v řadách slovenských tvůrců, tou dobou velmi podrážděných Novotného vystupováním v minulých měsících (viz níže), dočetl se v ní i následující:

„Novým prvkem situace je prý neuspokojivý stav hospodářství, který nakonec povede k tomu, že ‚tam sam bude moct‘ buchnut‘ do toho‘ a příležitost k tomu dá i pronikavé snížení životní úrovně, které podle Pavlíka má vést k poklesu reálné mzdy dělnictva až o 50 %. Důsledkem tohoto vývoje má být, že ‚všetko, čo přídě všetko zlo sa bude koncentrovať‘ rovno na Novotného‘. To se dává do souvislosti s tím, že prý není jasné, co bude s chlebem, s tím, že nám SSSR odmítl dát obilí a jiné dodávky, mimo jiné i proto, že se u nás ne dost rázně vypořádáváme s kultem osobnosti, kteroužto věc nám v SSSR zazlívají. To má nakonec za následek, že čas pracuje pro zastánce důsledného boje proti kultu, že čas si vynutí pád soudruha A. Novotného, který ‚pokial je tam, neexistuje národ a nemože národu iného ducha dať‘.“¹³¹

¹²⁷ NA, f. 02/1, sv. 8, a. j. b. 1.

¹²⁸ NA, f. 02/1, sv. 8, a. j. b. 1. Příloha III. Zpráva k návrhu usnesení vlády k postupu prací při vypracování návrhu sedmiletého plánu, zpřesnění plánu na rok 1963 a návrhu plánu na rok 1964.

¹²⁹ V koordinaci se Státní komisí pro koordinaci vědy a techniky a příslušnými ministerskými resorty.

¹³⁰ NA, f. 02/1, sv. 8, a. j. b. 1. Orientační přehled základních plánovaných termínů pro ústřední orgán.

¹³¹ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Souhrn některých poznatků a informací z kulturní oblasti na Slovensku kolem zářijového pléna ÚV KSČ.

První tajemník si tak mohl z postoje Ondřeje Pavlíka mimo jiné dovodit, že stav hospodářství a jeho vlastní postavení jsou vnímány jako spojené nádoby, a že některé skupiny dokonce v nastalé situaci spatřují předzvěst jeho pádu. Novotného nejistota tak patrně přispěla k tomu, že byl ještě mnohem vstřícnější vůči návrhům na řešení současné krize československého hospodářství přicházejících z expertního prostředí mimo stranický aparát.

Na podzim roku 1963 se totiž odehrál dnes již legendární rozhovor mezi Antonínem Novotným a jeho bývalým spoluvězněm z koncentračního tábora Mauthausen, dříve rovněž členem Rozsypalova týmu pro přípravu reformy, nyní ředitelem Ekonomického ústavu Akademie věd (AV), Otou Šikem. Pod jeho vedením pracoval v AV v letech 1962-63 kolektiv expertů na teoretických modelech, ze své podstaty decentralizačních, jež by mohly československé hospodářství vyvést ze současného stavu. Během návštěvy informoval Šik Novotného, že šéfredaktor *Rudého práva* Oldřich Švestka po konzultaci s Drahomírem Kolderem¹³² odmítají už několik měsíců uveřejnit jeho článek, v němž se snaží identifikovat kořeny aktuální krize a navrhnout řešení. Novotný, aniž by kromě nástinu, jež mu Šik v rozhovoru poskytl, znal obsah článku, byl pobouřený skutečností, že šéfredaktor stranického deníku zabránil publikaci textu, sepsaného z pozice ekonoma a současně člena ÚV, a zahájit tak diskusi, která by mohla rozpohybovat stagnující ekonomické praktiky, jež se dosud ukazovaly jako neúčinné. Diskusi, která byla navíc v souladu s diskusí probíhající v SSSR zahájenou dr. Liebermanem.¹³³

Podle vzpomínek Oty Šika zazněla v telefonickém rozhovoru mezi Novotným a Švestkou od prvního tajemníka zhruba tato slova:

„Ty přece víš, jak musíme každý návrh k překonání našich potíží v hospodářství brát vážně! (...) Je Šikův článek základem pro otevřenou diskusi o našich problémech, nebo ne? (...) No tak, a takovou diskusi teď právě potřebujeme a Rudé právo by ji mělo zahájit. Měli byste Šikův článek okamžitě zveřejnit a potom nejlepší reakce na to. Jsi mi za to zodpovědný!“¹³⁴

Šikův článek, v němž mimo jiné konstatoval, že je třeba ponechat podnikům více autonomie a že složité výrobní procesy nelze plánovat z centra, neboť to nemůže mít přesnou

¹³² Drahomír Kolder v té době zastával funkci vedoucího ekonomické komise.

¹³³ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 109-112.

¹³⁴ Tamtéž s. 111-112.

představu o společenské poptávce, vyšel v *Rudém právu* 22. listopadu.¹³⁵ Blíží-li se Šikovy vzpomínky na telefonický rozhovor alespoň částečně jeho skutečnému průběhu, shledávám v jeho znění několik zajímavých momentů. Jednak skutečnost, že si byl první tajemník natolik jist autoritou strany, aby umožnil, že zásadní návrhy na transformaci československého hospodářství spatří světlo světa z jiného zdroje, než bylo usnesení ÚV; byť na stránkách stranického deníku z pera člena ÚV. Dále pak, že se ve sporu mezi zástupcem vědecké obce a představiteli stranických orgánů, zodpovědných za tisk i ekonomiku, rozhodl protlačit postoj expertní. V neposlední řadě stojí za pozornost možná i volání Švestky k osobní odpovědnosti před prvním tajemníkem, a tak i přesvědčení o vlastní autoritě.

Když se pomalu ukazovalo, že řešení situace nevzejde ze stávajících stranických struktur, zasadil se první tajemník o to, aby do nich byly včleněni ti aktéři, od nichž by řešení vzejít mohlo. Reakce na Šikův článek, od podniků i teoretiků, byly „živelné“ a vesměs pozitivní,¹³⁶ a jeho expertní tým byl zařazen do příprav budoucí ekonomické reformy jako součást již existující Státní komise pro řízení a organizaci (SKŘO).¹³⁷

Novotného klíčovou úlohu v přípravných fázích ekonomické reformy ilustruje i projev Oty Šika při volbě prezidenta republiky v říjnu 1964, kde pravil:

„Chci při tom poukázat na určitý moment, o kterém se zde ještě nehovořilo a který osobně považuji za nejdůležitější rys vedoucí osobnosti komunistického hnutí. Myslím si, že soudruh Novotný má hluboký smysl pro nové v životě společnosti a v životě strany. (...) Mohu vám říci prostě z nejbližší zkušenosti, že návrhy, se kterými jsme přicházeli v posledních letech neměli tak lehký zrod a byly určité momenty, kdy byly velké diskuse kolem toho. A v některých kritických okamžicích to byl především soudruh Novotný, který má velké zásluhy o to, že se na věcech dále pracovalo, že se rozpracovaly věci a že dnes stojíme před realizací nových vážných myšlenek v životě celé naší společnosti. Nechci to už dále protahovat, ale každému je jasné, že

¹³⁵ Suk, Jiří: Veřejné záchodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu. 2016, s. 118-119, Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 108

¹³⁶ Suk, Jiří: Veřejné záchodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu. 2016, s. 118, Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 112

¹³⁷ Suk, Jiří: Veřejné záchodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu. 2016, s. 220, Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 112-113

*nejde o maličkosti, že šlo skutečně o závažné nové věci a nesmírně jsem si vážil, že v této době soudruh Novotný dal rozpracování těchto zcela nových věcí svou veškerou podporu.*¹³⁸

4.2 Antonín Novotný a spisovatelé

Vztah Antonína Novotného ke kulturní sféře, a spisovatelům zvláště, lze už od jeho nástupu do funkce vnímat jako vztah ambivalentní. Ač sám neměl ve srovnání se svým předchůdcem v prezidentském úřadu ke kultuře nijak zvláště blízký osobní vztah, z pozice prvního tajemníka si uvědomoval, že její podoba i postavení mají pro režim nesporný význam. Připouštěl si zároveň křehkost vztahu mezi stranou a kulturní scénou, stejně jako problematiku spojenou s uplatňováním vedoucí úlohy na jejím poli. V padesátých letech se nejedou přesvědčil o tom, nejpalčivěji patrně po II. sjezdu Svazu československých spisovatelů v roce 1956, jak moc křehký tento vztah může leckdy být. Podle Karla Kaplana se zároveň Novotný nikdy nevzdal představy kultury jako platformy pro boj s ideologickou diverzí, kde by měli být tvrdě trestáni ti tvůrci, jejichž činnost a tvorba nebude naplňovat stanovené ideologické parametry. Netroufám si zde soudit vyobrazení vnitřních pohnutek a přesvědčení Antonína Novotného, byť se osobně domnívám, že toto vyobrazení nemusí být daleko od pravdy. Budu ale souhlasit a vycházet z jiného Kaplanova tvrzení. Tvrzení, podle nějž byl Novotný jako první tajemník schopen politickou praxí ve vztahu ke kultuře přizpůsobovat vnějším okolnostem;¹³⁹ a pod jejich vlivem se tak i možná oprostít od vlastních východisek.

Na adresu proměn Novotného přístupu ke kulturní oblasti Kaplan uvádí:

*„V Novotného postojích se mísila nebo střídala období, rozhodnutí a postoje mírné s tvrdými, pochvaly s odsudky, uvolnění s ostrými zákroky, přesvědčování, diskuse s umělci s administrativními zásahy se sociálními důsledky pro ně.“*¹⁴⁰

Inspirace pro „uvolňování šroubů“ v československé kultuře na počátku šedesátých let přicházela opět ze Sovětského svazu. To, že se po sovětském vzoru budou měnit i zdejší poměry, naznačil XII. sjezd KSČ. *Zpráva ÚV KSČ o činnosti strany a o hlavních směrech dalšího rozvoje naší socialistické společnosti* přednesená prvním tajemníkem konstatovala, že

¹³⁸ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 75. Vystoupení s. Šika na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 21. a 22. 10. 1964 – při volbě prezidenta republiky.

¹³⁹ Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 142-143. Podle Karla Kaplana se mu ovšem právě „strnulost“ v jeho postojích ke kultuře stala nakonec osudnou.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 143.

„(...) také před naším uměním otevřelo vítězství socialismu v naší zemi veliké prostory.“¹⁴¹ Antonín Novotný v ní vybízel umělce k hledání tvůrčích postupů, které se vymezí jak vůči dogmatismu a schematismu, tak svévoli a „buržoazní morálce“, zkrátka všemu, co „rozmach a aktivní společenskou úlohu našeho umění oslabuje.“¹⁴² V obdobném duchu se neslo i usnesení sjezdu. Avizovalo zároveň, že takový stav bude klást vyšší nároky na samotné umělce, ale zároveň i vyžadovat pečlivější dohled nad prostředky ideového působení, jako je tisk, televize nebo literatura.¹⁴³

Vzhledem k tomu, že stranický sjezd nedefinoval úlohu kultury v nových podmínkách socialistické společnosti nijak zřetelně, měly v rámci stranického aparátu vzniknout orgány, které by byly schopny vypracovat a nabídnout ucelenou koncepci kulturní politiky. Vzhledem k představě o nedílné provázanosti ideologie a kultury byla k tomu účelu z usnesení SÚV KSČ z 10. dubna 1963¹⁴⁴ obnovena činnost, již v předchozích kapitolách vzpomínané, ideologické komise a ideologického oddělení. Ideologická komise měla po sovětském vzoru centralizovat řízení v oblasti ideologie, kultury, vědy a školství a sloužit jako nástroj ÚV a předsednictva jak pro vypracování, tak pro uplatňování jeho směrnic. Jejimi členy se mohli stát členové a kandidáti ÚV, zodpovídající „za řízení významných ideologických nástrojů.“¹⁴⁵

Na straně jedné tedy byla (nejen) na poli kultury patrná snaha o jistou centralizaci prostřednictvím ideologických orgánů, na straně druhé ale i pokus o vytváření takové centralizované koncepce, která by mohla být, i vzhledem ke složení ideologické komise,¹⁴⁶ výsledkem širšího konsensu vycházejícího ze střetu různých názorů z různých společenských oblastí. V následujících měsících a letech způsobovalo těmto ideologickým orgánům, a

¹⁴¹ XII. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 4.-8. prosince 1962. 1963, Zpráva ÚV KSČ o činnosti strany a o hlavních směrech dalšího rozvoje naší socialistické společnosti s. 75.

¹⁴² Tamtéž.

¹⁴³ Tamtéž. Usnesení XII. sjezdu KSČ o hlavních směrech dalšího rozvoje naší socialistické společnosti, s. 644-655.

¹⁴⁴ NA, f. 02/4, sv. 6, a. j. 10, b. 34. Usnesení. Následující den potvrzena usnesením PÚV KSČ.

¹⁴⁵ NA, f. 02/4, sv. 6, a. j. 10, b. 34. Příloha III. Návrh na zřízení ideologické komise a ideologického oddělení ÚV.

¹⁴⁶ Složení komise bylo přirozeně odrazem společenských oblastí, kde bylo dle stranického vedení zapotřebí ideologického řízení. Z toho důvodu současně ale představovalo poněkud nesourodý, a potenciálně konfliktní, ensemble. Za členy první Císařovy ideologické komise byli navrženi V. Biřák, O. Homola, B. Laštovička, J. Macek, I. Málek, J. Procházka, M. Sabolčík, I. Skála, O. Šik, L. Štoll, J. Uher. J. Hes zastával z pozice vedoucího ideologického oddělení rovněž funkci zástupce vedoucího ideologické komise. Viz NA, f. 02/4, sv. 6, a. j. 10, b. 34. Příloha III. Návrh na zřízení ideologické komise a ideologického oddělení ÚV.

následně i vrcholným orgánům včetně prvního tajemníka, patrně nejvíce těžkostí vytváření konsensu o úloze literatury, o němž se pokoušeli vyjednávat společně s orgány a zástupci *Svazu československých spisovatelů*.

Na plenárním zasedání v září 1963 první tajemník krátce nadnesl otázku činnosti svazových časopisů.¹⁴⁷ Plénium rovněž přistoupilo k výměně ve vedení i složení ideologické komise.¹⁴⁸ Její nový předseda Vladimír Koucký proto toto téma otevřel na jejím prvním zasedání 21. října, načež komise uložila Oldřichu Švestkovi vypracovat materiál o *Stavu a poslání kulturních časopisů*. Jiří Pelikán se zde zároveň pokoušel identifikovat současný stav v kultuře a také poměrně úspěšně predikoval, jakým směrem se bude nakonec ubírat činnost ideologické komise.

„Pracovníci ideologické fronty očekávají mnoho od ideologické komise, možná příliš mnoho. S řešením koncepčních otázek souhlasím, ale komise se bude vyjadřovat také k aktuálním konkrétním jevům na ideologické frontě. Je třeba souhlasit se s. Homolou, že půjde o kulturně politickou linii XII. sjezdu strany, kde se v zásadě souhlasí, ale při aplikaci dochází i mezi soudruhy k rozporům. Je třeba, aby komise formulovala naše společná stanoviska k jednotlivým otázkám. Například určitý film, divadlo nebo kniha vyvolá diskusi, kde se krystalizují názory lidí. Tam bychom měli včas zaujmout stanovisko a předejít názorovým rozdílům mezi komunisty a někdy také zabránit nedorozuměním mezi uměleckými pracovníky a stranou.“

A skutečně, řešení vyvstalých „*názorových rozdílů*“ a „*nedorozumění*“ bylo v následujících měsících a letech náplní práce ideologické komise spíše než práce koncepčního charakteru. Příležitost představit vizi kulturně-politické koncepce dostala komise na nadcházejícím prosincovém plenárním zasedání ÚV KSČ k ideologickým otázkám, kde měl její předseda přednést rozsáhlý referát *O aktuálních otázkách ideologické práce strany*. Jeho schválení 10. prosince předcházela poměrně živá diskuse na jednání PÚV KSČ.¹⁴⁹ V podobě,

¹⁴⁷ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. Referát soudruha Novotného na plenárním zasedání dne 20. 9. 1963. (Nekorigovaný výtisk).

¹⁴⁸ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. Návrh usnesení z plenárního zasedání ústředního výboru KSČ, konaného dne 20. září 1963 v Praze. Komise byla navržena ve složení V. Koucký, V. Biřák, V. Dobiáš, O. Homola, F. Kahuda, P. Karvaš, J. Kladiva, B. Laštovička, J. Macek, V. Meduna, V. Prchlík, J. Procházka, I. Skála, O. Starý, O. Šik, F. Šorm, L. Štoll, O. Švestka, Z. Uran, Č. Císař, P. Colotka, V. Filkorn, J. Hes, K. Hoffmann, K. Klečák, J. Kotalík, V. Koukol, J. Kozel, M. Lúčan, L. Novomeský, V. Nový, Michal Pecho, J. Pelikán, A. Poledňák, P. Reiman, V. Ruml, V. Škvařilová.

¹⁴⁹ NA, f. 02/1, sv. 45, a. j. 49, b. 1.

jaké byl referát předsednictvu předložen, se totiž mísily pasáže, jež kulturní a literární tvorbu poměrně tvrdě odsuzovaly s pasážemi, které její výstupy naopak oceňovaly.

První tajemník ve svém příspěvku k obsahu referátu namítal, že je příliš orientován do minulosti, a schází mu tak závěry, jež by mohly být návodné pro budoucnost. Dále doporučoval namísto vágních vyjádření o vlivu „*buržoazní ideologie*“ na *Kultúrny život*¹⁵⁰ a *Plamen*, provést rozbor problematických článků a jeho prostřednictvím ukázat, jaké tendence jsou v současnosti nežádoucí. Navíc se nechal slyšet, že by možná bylo nyní vhodnější zaměřit více pozornosti na palčivější situaci v divadlech než na literární časopisy (často citované *Literární noviny* a *Plamen*). Vystoupil rovněž proti způsobu, jakým byla v materiálu popisována současná literární kritika.¹⁵¹ Načež jeho autor reagoval slovy: „*Ovšem, to je skutečné svinstvo, co oni dělají!*“ Novotný mírnil jeho postoj vyjádřením: „*Ale jde o to, jestli to máme říkat takto. Říci to jemněji, přitom jasně a tvrdě.*“¹⁵²

Do diskuse k pasážím referátu věnovaných kultuře se zapojili Zdeněk Fierlinger a Jaromír Dolanský. Přestože se Fierlinger osobně vymezil vůči některým tendencím v umění a literární tvorbě, připojil se k postoji Novotného s tím, že „*formulace na mnoha místech není šťastná*“ a „*bude třeba ji vyvážit*“. Připustil, že „*nová technika vyžaduje novou estetiku*“, a tak je třeba zaujmout „*citlivý přístup*“. Naopak Dolanský se postavil za ponechání těchto pasáží v jejich původní podobě. PÚV KSČ pak přijalo na návrh prvního tajemníka usnesení, na jehož základě byl Kouckého referát schválen s tím, že do něj jeho autor zapracuje připomínky

¹⁵⁰ A to přesto, že zpráva hovořila přímo o znevažování práce stranického aparátu na stránkách týdeníku. Viz NA, f. 02/1, sv. 45, a. j. 49, b. 1. Příloha III. Návrh referátu o aktuálních ideologických otázkách práce strany na plenární zasedání ÚV KSČ 18.-19. 12. 1963.

¹⁵¹ Navrhoval, aby byly vypuštěny formulace typu: „*Stačí připomenout, jak bezostyšně část naší kritiky strhá nebo alespoň pošramotí jakoukoliv práci soudruhů Mináče, Stehlíka, Karvaše, Procházky a dalších, jejichž tvůrčí usilování a umělecká tvorba vědomě usiluje o soulad s bojem, který v politické sféře vede strana a ústřední výbor. A děje se to dokonce pod podvodnou nálepkou boje proti ‚oficióznímu‘ umění. Otevřeně říkáme, že toto umění je naše, komunistické. Rozhodně odmítáme jakékoliv pokusy je terorizovat.*“

A nahradit je mírnějšími formulacemi:

„*Ústřední výbor souhlasí s touto tendencí, kterou oni uplatňují v tvorbě, protože to je součástí naší výchovy. Nechceme nic bezkonfliktního, ale nemůžeme souhlasit s tím, jak jsou tyto soudruzi napadáni. My si jich vážíme, budeme je podporovat, budeme bojovat proti každému, kdo by je jakoukoliv formou chtěl napadat.*“ Viz NA, f. 02/1, sv. 45, a. j. 49, b. 1.

¹⁵² NA, f. 02/1, sv. 45, a. j. 49, b. 1. Záznam diskuse 49. schůze předsednictva ÚV KSČ k bodům „Referát s. Kouckého o aktuálních otázkách ideologické práce strany“ a „Usnesení plenárního zasedání k ideologické práci“ dne 10. prosince 1963.

předsednictva.¹⁵³ Je poměrně zajímavé, že tak Koucký neučinil v případě Novotného připomínek k formulacím o stavu literární kritiky, a tyto pasáže tak zůstaly i v referátu proneseném na plénu v jejich původním znění.¹⁵⁴ Na plenárním zasedání se navíc názorové rozpory ohledně kulturní tvorby ještě více prohlubovaly. Oldřich Švestka například prohlásil, že časopisy jako *Kultúrny život* poskytují prostor lidem, kteří zkreslují leninské ideje. Ke kritice slovenského týdeníku se zde přidal i nový ředitel Filozofického ústavu AV Vladimír Ruml v souvislosti s recenzemi na Kosíkovu *Dialektiku konkrétního* otištěnými na jeho stránkách. Naopak Vasil' Bil'ak sice připustil některé omyly redakce, zároveň ale prohlásil, že „*slovenská tlač píše správne*.“¹⁵⁵

Na základě záznamu z diskuse předsednictva lze vyvozovat, že se v tuto chvíli první tajemník snažil svými vyjádřeními jednak mírnit vyvstávající polarity v názorech na stav kulturní a literární tvorby, a jednak vybízel ke konkretizaci kulturně-politické koncepce, aby její příliš vágní formulace tyto polarizující výklady nadále nepodporovala. Podobným způsobem vystupoval rovněž v rámci osobních setkání a besed, které v té době se zástupci uměleckých svazů pořádal.

Koncem září 1963 dorazil do Novotného kanceláře dopis Ivana Skály, toho času prvního tajemníka SČSS, s žádostí o uskutečnění setkání prvního tajemníka ÚV KSČ se spisovateli. Setkání, jež by přispělo k semknutí spisovatelů kolem strany, napomohlo jejich diferenciaci a distancovalo by některé od nesprávných názorů.¹⁵⁶ 17. října se tak konala beseda, na které první tajemník připomínal posluchačům význam spisovatelského řemesla a navrhoval učinit tečku za minulostí, aby bylo možné vyvíjet se kupředu. Proti takové vyhlídce se ovšem v diskusi postavili zejména slovenští spisovatelé, s ohledem na nedostatečně tematizované tažení proti tzv. buržoaznímu nacionalismu, ale i spisovatelé čeští, kteří kritizovali především současná ekonomická opatření v kulturní oblasti (např. v podobě autorského zákona). Novotný reagoval slovy, že to, co byl řečeno „*nelze shrnout v závěry, pomyslíme, vrátíme se*.“¹⁵⁷

¹⁵³ NA, f. 02/1, sv. 45, a. j. 49, b. 1. Usnesení.

¹⁵⁴ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. Aktuální otázky ideologické práce strany: referát na zasedání ÚV KSČ ve dnech 18.-19. prosince 1963.

¹⁵⁵ Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 98.

¹⁵⁶ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 41. Dopis Ivana Skály, I. tajemníka SČSS, Antonínu Novotnému, prezidentu republiky a I. tajemníku ÚV KSČ z 28. září 1963.

¹⁵⁷ Kaplan s. 153. Podle komentáře Kouckého z jednání IK se na tomto setkání mnohé problémy vyjasnily.

Vrátili se krátce po „ideologickém“ plénu ÚV KSČ, a to 24. ledna 1964.¹⁵⁸ Ve srovnání s tím, jak hodnotil současnou práci spisovatelů vedoucí ideologické komise v prosinci, byl tón prvního tajemníka o poznání smírlivější. V jeho projevu¹⁵⁹ se v podstatě neobjevila kritika směřující vůči orgánům SČSS nebo redakcím jeho časopisů. Tradičně pouze připomněl, že v ideologické oblasti nadále probíhá „zápas neustálého střetávání nového se starým, progresivního s konzervativním“, byť již „ztratil v našich vnitřních podmínkách svůj nesmiřitelný charakter.“ Odpovědnost v otázkách literatury pak delegoval na spisovatele, resp. především na oficiální orgány svazu spisovatelů.¹⁶⁰

Ani z poměrně mírných vyjádření prvního tajemníka ovšem nebylo příliš zřejmé, o jakých tématech si spisovatelé mohou na stránkách svazových časopisů „dovolit“ diskutovat. Vypořádat se s tímto dilematem měla možnost ideologická komise, když 17. února projednávala zprávu *Stav a poslání kulturních časopisů*, jejíž návrh za pracovní skupinu¹⁶¹ předložil vedoucí O. Švestka.¹⁶² Někteří členové komise, především Koucký, se postavili za kritické pasáže zprávy s tím, že „nemůžeme si dovolit pouštět pera na špacír v naprostém rozporu se závěry stranických orgánů“. Jiní se naopak práce redakcí svazových periodik zastávali a připomínali národní specifika (Novomeský, Karvaš, Števček – šéfredaktor KŽ, Kotalík). Další upozornili na to, že zpráva mohla být daleko podnětnější, pokud by byla vypracována ve spolupráci s inkriminovanými redakcemi (Galuška). Několik členů komise poukázalo na skutečnost, že v současné době neexistují jasná kritéria, podle nichž by bylo možné práci redakcí posuzovat a že je ani tato zpráva nenabízí (např. Kotalík, Šotola, Skála). Josef Macek zas připomněl, že umění je individuální záležitostí, a že neshody o jeho podobě,

¹⁵⁸ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 41. Beseda se spisovateli 24. 1. 1964.

¹⁵⁹ Přestože se jednalo o besedu se spisovateli, většinu projevu zabral výklad ekonomické a mezinárodní situace. Situaci na poli literatury se první tajemník věnoval spíše okrajově.

¹⁶⁰ „Jsme toho názoru, že ideově-tvůrčí problémy spjaté s rozvojem našeho socialistického umění by si měli řešit pod vedením strany a jejího ústředního výboru umělci sami. K tomu ostatně byly vytvořeny i umělecké svazy, jako organizace ideově-tvůrčí, přísně výběrové a společenské. Na jejich půdě by se měly soustavně vést tvůrčí diskuse, které by ústily v neustálé obnovování ideové jednoty na stále vyšší a vyšší úrovni, jednoty, jejímž jediným tvůrčím základem je marxismus-leninismus. V těchto uměleckých institucích by se měla s vysokou náročností a komunistickou zásadovostí hodnotit soudobá umělecká díla, a to nejenom co do jejich estetické úrovně, nýbrž z hlediska jejich společenského významu a objektivního politického působení.“ Viz NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 41. Beseda se spisovateli 24. 1. 1964.

¹⁶¹ Členy pracovní skupiny byli Karvaš, Procházka, Mňačko, Bublík, Vošahlík, Kostroun, Rzounek, Krausová.

¹⁶² NA, f. 10/5, sv. 2, a. j. 9, b. 0, 1.

ať už mezi umělci a stranickými orgány, nebo mezi samotnými umělci, je věcí přirozenou a vyplývající z podstaty kulturní tvorby. Václav Slavík, který se jinak postavil za práci redakcí, jež v souladu s doporučením prosincového pléna otevírají diskuse o celospolečenských tématech, následně poměrně výstižně shrnul zprávu, když prohlásil, že je plná rozporů a není z ní vlastně vůbec jasné, co se od spisovatelů očekává.¹⁶³ Autor zprávy zase v závěrečném shrnutí diskuse varoval, že někteří soudruzi „*podceňují objektivní škodlivost a důsledky chybných článků a znovu je zlehčují předpokládaným ušlechtilým záměrem autorů.*“¹⁶⁴

Přestože po diskusi částečně doplněná a redigovaná, tak stále rozporuplná zpráva odrážející rozpory v ideologické komisi, a možná i v její pracovní skupině, byla z usnesení předsednictva schválena a posléze rozeslána stranickým skupinám uměleckých svazů a redakcím časopisů. Takto vnitřně rozporuplná zpráva se měla stát modelem, na jehož základě bude práce redakcí a orgánů SČSS posuzována. V této fázi ještě první tajemník pokoušel rozpory uvnitř ideologických orgánů, i mezi ideologickými orgány a tvůrci, ze své pozice vyvažovat.

4.3 Antonín Novotný a Slovensko

Politika vůči Slovensku v šedesátých letech bývá někdy vykládána jako vědomé potlačování slovenských národnostních požadavků ze strany „Novotného režimu“. Takovéto vnímání národnostní politiky, v jejímž základě se měl odrážet i Novotného osobní rozpačitý vztah k východní části republiky, pak zároveň přispívá k vykreslení režimu jako režimu s charakterem „*osobní diktatury*“.¹⁶⁵ Nabízí se ovšem i jiný pohled, který představil například Jan Mervart, podle nějž lze národnostní politiku tohoto období interpretovat jako relevantní pokus o vyrovnaní se s napětím mezi univerzalistickým rozměrem socialistického státu a partikularistickým charakterem slovenských požadavků.¹⁶⁶ Pokus, inspirovaný vývojem v SSSR, založený na myšlence, že civilizační změna a technologický pokrok nastartují

¹⁶³ „V této věci je ostatně v materiálu rozpor. Jedna věta říká, že je nemyslitelné, aby tyto časopisy publikovaly stati nebo rozvíjely diskuse na vysoce odborná témata, ale hned další věta tvrdí, že tento požadavek neznámá, že se mají podobným tématům napříště vyhýbat. Co tedy mají dělat?“ Viz NA, f. 10/5, sv. 2, a. j. 9, b. 0, 1.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 426.

¹⁶⁶ Mervart, Jan: Stranická teorie tzv. národnostní otázky a čechoslovakismus. In Hudek, Adam, Michal Kopeček a Jan Mervart (eds): Čecho/slovakismus. 2019, s. 337.

přirozeně i proces *sbližování* národů dělících se o území socialistického státu.¹⁶⁷ Ústavu z roku 1960, deklarující vítězství socialismu v Československu, často rovněž vykládanou jako likvidaci posledních zbytků slovenské autonomie,¹⁶⁸ lze tedy vnímat v souladu s touto vizí. Vizí, za níž se na přelomu desetiletí postavilo i slovenské stranické vedení. A například Alexander Dubček, tou dobou ještě tajemník bratislavského KV KSS se zasazoval o to, aby bylo okamžitě zrušeno slovenské ministerstvo, resp. pověření, vnitra, dopravy, spravedlnosti a instituce generálního prokurátora. Varoval před podceňováním nacionalistických přežitků a žádal „*aby sa upevnilo a rozšírilo centrálné riadenie, pokiaľ ide o priamy vplyv politického byra vlády atď.*“¹⁶⁹

Potíž spočívala v tom, že část slovenské společnosti se s myšlenkou „*sbližování*“ a „*splyvání*“ patrně neměla zájem ztotožnit. Nutno podotknout, že vystupování prvního tajemníka na téma soužití Čechů a Slováků byla často poněkud „*nešťastná*“. Určitou roli zde mohlo sehrát, že Antonín Novotný strávil de facto celý svůj život, až na krátké předválečné angažmá v Hodoníně, v hlavním městě. Projevovalo se tak u něj jisté neporozumění nejen pro národnostní, ale i regionální specifika a potřeby.¹⁷⁰ *Sbližování* navíc narušovaly nedořešené otázky z nedávné minulosti, k jejichž dořešení vybízely zejména dvě skutečnosti; stranou nastolená kritika kultu osobnosti a návrat do veřejného prostoru těch amnestovaných, kteří byli v době jím poznamenané odsouzeni. V případě Slovenska se tedy jednalo o odsouzené v procesu proti buržoazním nacionalistům, které sice výsledky činnosti Kolderovy komise rehabilitovaly stranicky, avšak obvinění z buržoazního nacionalismu z nich nesejmuly.

Otázku buržoazního nacionalismu otevřelo i plenární zasedání ÚV KSS 8. dubna 1963 v návaznosti na výsledky činnosti Kolderovy komise, o jejichž kádrových důsledcích pro Slovensko v podobě odvolání Bruno Köhlera a Karola Bacílka¹⁷¹ z vrcholných pozic

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 345-351.

¹⁶⁸ O přípravě a důsledcích plynoucích z přijetí červencové Ústavy z roku 1960 pro postavení slovenských orgánů viz Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 425-433, nebo např. Sikora, Stanislav: Rozšířit právomoci slovenských národních orgánů. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, s. 74-77.

¹⁶⁹ Sikora, Stanislav: Rozšířit právomoci slovenských národních orgánů. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, s. 77-78.

¹⁷⁰ Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 63.

¹⁷¹ Karol Bacílka nahradil ve funkci prvního tajemníka KSS Alexander Dubček.

informoval ve svém projevu první tajemník KSČ. Z jeho vystoupení bylo zároveň patrné, že věřil, že tímto bude otázka revize politických procesů jednou provždy uzavřena.¹⁷² Usnesení ústředního výboru KSS sice konstatovalo, že kritika nacionalismu a politických omylů přerostla v umělé konstrukty, ale dělo se tak pod vlivem kultu osobnosti. Revize procesů, která tuto skutečnost odhalila, proto neměla ani nyní znamenat volný průchod škodlivým projevům buržoazního nacionalismu.¹⁷³ Koncept buržoazního nacionalismu tak zůstal vrcholnými orgány KSS dosud nezpochybněn.

Přestože vedení KSS bylo v otázce dědictví buržoazního nacionalismu spíše latentní, a národnostní otázky příliš netematizovalo, jiný přístup zaujala slovenská intelektuální veřejnost, podpořená návratem (ne)očistěných do svých řad. K současnému státoprávnímu uspořádání se rozhodl v březnu roku 1963 veřejně kriticky vyjádřit například historik Miloš Gosiorovský, který se s odkazem na leninské principy dovolával přeměny centralizovaného státu ve federaci. Svůj text, jehož otištění redakce *Nové myslí* zamítla, autor současně poslal PÚV KSČ i KSS, tajemníkům ÚV KSČ i KSS. Když redakce odmítla vydat i přepracovanou verzi, v níž koncept federace figuroval pouze jako jedna z možností státního uspořádání, zaslal jej autor rovnou i do kanceláře prvního tajemníka ÚV KSČ.¹⁷⁴ Ten se k jeho znění plánoval původně patrně vyjádřit i na dubnovém plénu KSS. Pasáže však byly v konceptech projevu proškrtány a podle stenografického záznamu nakonec nezazněly. Omezil se pouze na obecné formulace o nutnosti objasňování konceptu společného soužití.¹⁷⁵ Gosiorovský, kterého Dubček na lednové besedě

¹⁷² NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 102. Stenografický záznam referátu s. Antonína Novotného na zasedání ÚV KSS.

¹⁷³ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 102. Usnesenie Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska.

¹⁷⁴ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 438-439. Viz též NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Dopis M. Gosiorovského ÚV KSČ (včetně článku pro *Novou mysl*).

¹⁷⁵ Podle konceptu referátu mělo k textu Gosiorovského zaznít: „V otázkách bratrského spolužití dvou rovnoprávných národů Čechů a Slováků v jednotné Československé socialistické republice není stále mezi některými lidmi jasno. Myslím tím například dopis soudruha Gosiorovského, který nedávno rozeslal členům předsednictva ústředního výboru Komunistické strany Československa a předsednictvu ústředního výboru Komunistické strany Slovenska. Soudruh Gosiorovský v tomto dopise rozebírá úlohu postavení slovenských národních orgánů a chce dokazovat, že je v posici nerovnoprávného postavení a že je narušována leninská národnostní politika. Nechci urychleně dělat z toho dopisu závěry, ale myslím, že je třeba, aby předsednictvo středního výboru Komunistické strany Slovenska a i předsednictvo Komunistické strany Československa tyto závěry provedlo již vzhledem k celému vývoji naší socialistické společnosti (...). Dopis soudruha Gosiorovského svědčí při nejmenším o tom, že v těchto otázkách není zcela jasno.“

se členy základní organizace KSS a celozávodního výboru při SAV označil za „*politickou prostitutku*“, si však vysloužil jen pokárání.¹⁷⁶

Podobně jako v českých zemích, probíhala i na Slovensku po XII. sjezdu KSČ, možná ještě horlivější, debata o roli literatury a médií v současné společnosti. Vyznačovala se deklaracemi tvůrců jednak o potřebě vymezit se vůči dosavadním kulturně-politickým praktikám, jednak o potřebě vyslovování kritiky ve vztahu k minulosti, ale i současnosti. Antonín Novotný se k těmto debatám vyjádřil na dubnovém plénu, když varoval, aby slovenský tisk nepřebíral otěže v boji s dědictvím kultu osobnosti na úkor strany:

*„Súdruhovia, je zaujímavé čítať vaše bratislavské časopisy. Ja ich starostlivo čítam a porovnávam ich, aké články sa objavujú u vás, alebo ktorí vaši spisovatelia alebo kritici pôsobia nielen tu, ale pôsobia i v Prahe. Bolo by zaujímavé, keby ste si túto otázku trochu viac rozobrali a pozreli sa na niektoré názory niektorých súdruhov, kde sa znovu objavuje tak ako v roku 1956 otázka ‚svedomia‘. (...) Ja z tohoto miesta znovu prehlasujem: Strana nedá nikomu právo, aby robil svedomie národa.“*¹⁷⁷

Ve slovenském prostředí byly tyto kritiky navíc úzce spjaty s dědictvím buržoazního nacionalismu. Jeho otázka byla na jaře roku 1963 nastolena na sjezdech dvou významných uměleckých svazů. 22. dubna se sešel sjezd slovenské části SČSS (Zváz slovenských spisovateľov), na němž bylo slavnostně obnoveno členství odsouzeného „buržoazního nacionalisty“ Ladislava Novomeského ve spisovatelské organizaci a kde básník Michal Chorbáth vystoupil proti samotné koncepci tzv. buržoazního nacionalismu.¹⁷⁸

Ještě o poznání bouřlivější byl první sjezd Svazu slovenských novinářů (Zváz slovenských novinárov), konaný ve dnech 28.-29. května, kde toto téma ve svých vystoupeních otevřeli zejména Roman Kalinský a Miroslav Hysko. Kalinský připomněl nerovné postavení slovenských komunistů poukázáním na specifickou koncepci buržoazního nacionalismu, který byl aplikován výhradně na ně. Hyskův (zkrácený) diskusní příspěvek, v němž mimo jiné obvinil

¹⁷⁶ Sikora, Stanislav: Rozšířit právomoci slovenských národných orgánov. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002. s. 89. Motivace Gosiorovského k sepsání statě bývá, i vzhledem k načasování, interpretována rovněž jako pokus zavděčit se osvobozeným tzv. buržoazním nacionalistům, k jejichž usvědčení svou expertízou v padesátých letech přispěl. Viz tamtéž, s. 87-88.

¹⁷⁷ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 102. Stenografický záznam referátu s. Antonína Novotného na zasedání ÚV KSS.

¹⁷⁸ Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 28-29.

za kampaň z padesátých let dosud úřadujícího předsedu vlády Viliama Širokého, byl následně navíc otištěn ve slovenském deníku *Pravda*.¹⁷⁹ S ohledem na reakce, které by diskusní příspěvky mohly dále vyvolat, nebyl sjezdový protokol připuštěn do tisku. S výjimkou Hyskova projevu se s nimi mohla slovenská veřejnost seznámit až v roce 1968.¹⁸⁰

K vystoupením na sjezdech se vrátil první tajemník ve svém nechvalně známém košickém projevu z 12. června 1963. V reakci na uveřejnění Hyskova textu a články objevující se na stránkách *Kultúrného života* varoval, že tyto platformy, jež mají ve společnosti široký dosah, nemohou jakožto stranické platformy podobné výpady proti straně samotné připouštět. K otázce buržoazního nacionalismu navíc prohlásil, že dle jeho názoru „na IX. sjezdu Komunistické strany Slovenska byla kritika nacionalismu na Slovensku v zásadě správná.“ V souladu s koncepcí národnostní politiky, a za pomoci proslulého příkladu smíšených sňatků, pak dále propagoval přirozenost politiky *sbližování* a *splývání* obou národů.¹⁸¹ Jakkoliv mohl být zamýšlený charakter projevu prvního tajemníka pacifikační, minul se v aktuální atmosféře účinkem. V případě Romana Kalinského došla nespokojenost s (des)intepretacemi jeho vystoupení na sjezdu novinářů z úst Novotného tak daleko, že se vůči nim vymezil, tou dobou dosti nezvyklým způsobem, otevřeným dopisem adresovaném prezidentu republiky.¹⁸²

Tlak na dořešení otázky buržoazního nacionalismu se tedy stupňoval zejména ze strany slovenské intelektuální veřejnosti. Vedení KSS zaujalo vůči vystoupení intelektuálů spíše rozpačitý přístup; místy až ofenzivní,¹⁸³ jindy zase dle hodnocení orgánů ÚV KSČ nedostatečně

¹⁷⁹ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 437-438. Zevrubně ke sjezdu, jeho ohlasech a dopadech viz Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 37-59.

¹⁸⁰ Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 43.

¹⁸¹ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 438.

¹⁸² NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Otvorený list prvému tajníkovi ÚV KSČ, prezidentovi republiky, súdruhovi Antonínu Novotnému (Bratislava, dňa 26. júna 1963). Bezprostredne po Novotného projevu se vůči vzneseným nezasloužený obviněním z protistranických postojů ohradila redakce Pravdy v dopise z 25. června pro PÚV KSS. K podobnému kroku přistoupili M. Chorváth a M. Hysko. Viz Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 48-49.

¹⁸³ Někteří představitelé slovenské inteligence absolvovali pohovory s orgány ÚV, jiní byli podrobeni stranickému řízení. Např. Ondreji Klokočovi, redaktoru Pravdy, byl za uveřejnění Hyskova projevu udělen stranický trest druhého stupně. Viz Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 42-46.

různý.¹⁸⁴ Poslední vystoupení prvního tajemníka a prezidenta republiky v jedné osobě nicméně podráždilo i veřejné mínění a otázka buržoazního nacionalismu se pro stranické vedení, i Antonína Novotného osobně, začínala stávat achillovou patou. V červnu roku 1963 proto byla z usnesení PÚV KSČ zřízena pod vedením Jozefa Lenárta *Komise pro přezkoumání IX. sjezdu KSS z hlediska kritiky tzv. buržoazního nacionalismu*, známá jako „Barnabitská“. O několik měsíců později pak v souladu s jejími závěry prohlásilo prosincové plénium tzv. nacionalistické úchylinky, na jejichž základě byli „buržoazní nacionalisté“ souzeni, za „falešné konstrukce“.¹⁸⁵

Rezoluce vzešla ze stejného pléna, při jehož přípravě prosazoval první tajemník ve vztahu redakcím kulturních časopisů smířlivější stanoviska.¹⁸⁶ Po novém roce se naopak do ofenzivnějšího přístupu proti spisovatelům pustily orgány KSS. Ostré kritice podrobil v lednu *Kultúrny život* sám Alexander Dubček a slovenské ideologické oddělení apelovalo na předsedu slovenského vedení SČSS Karola Rosenbauma, aby přistoupil k odvolání šéfredaktora Pavola Števčeka. V této atmosféře se slovenští spisovatelé setkali 24. ledna rovněž s Antonínem Novotným, kde se mu dostalo osobní omluvy za články, které uveřejnil *Kultúrny život* v návaznosti na jeho projev v Košicích. První tajemník je zase ujistil, že odvolání šéfredaktora Števčeka není v tuto chvíli na pořadu dne. Podle zprávy Vasilu Biľaka měli být slovenští spisovatelé setkáním s Novotným „velmi povzbudeni a doslova nadšení“.¹⁸⁷

Bylo by patrně iluzorní se domnívat, že se v této době ve vztahu prvního tajemníka a slovenské inteligence (a vice versa) něco zásadně změnilo k lepšímu. Přesto se zdá, že se situace po bouřlivé první polovině roku 1963 na jeho sklonku začala pomalu uklidňovat. Zodpovědnost za vyřešení neuspokojivé situace ve slovenské literární tvorbě připadla orgánům KSS, které se ji zase snažily delegovat na orgány slovenské části SČSS. Vypadalo to, že se nyní první

¹⁸⁴ Ideologické orgány ÚV KSČ požadovaly od slovenského vedení Svazu novinářů přijetí stanoviska ke květnovému sjezdu. Zpráva ideologického oddělení ÚV KSČ z listopadu ovšem konstatovala, kromě napjatých vztahů mezi českými a slovenskými členy SČSN, že ani po pěti měsících k projednání průběhu sjezdu nedošlo a že příprava jednání ze strany ideologických orgánů KSS je v tomto ohledu nedostatečná. NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Informace ideologického oddělení ÚV KSČ o jednání stranické skupiny ÚV Svazu slovenských novinářů n ÚV KSS 2. listopadu 1963.

¹⁸⁵ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 74. Návrh rezoluce ústředního výboru KSČ o přezkoumání kritiky buržoazního nacionalismu vznesené na IX. sjezdu KSS.

¹⁸⁶ Na druhou stranu však i na tomto plénu pokračoval v kritice sjezdu Slovenských novinářů a jejich protestnímu dopisu z 10. září za publikaci diskusních příspěvků. Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 68.

¹⁸⁷ Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 74-76.

tajemník rozhodl v poměrně nepřehledné dynamice mezi těmito aktéry sehrávat spíše smířovatelskou úlohu, podobně jako ve vztahu k českým tvůrcům.

K uvolnění tenzí mezi prvním tajemníkem a slovenskou společností přispělo patrně i přijetí rezoluce ÚV KSČ k výsledkům činnosti Barnabitské komise. Je pravda, že postoj Novotného k těmto výsledkům byl více než sporný. Ať už proto, že chtěl za procesy z padesátých let učinit tlustou čáru, aby mohl po vzoru SSSR zahájit optimistický kurz, nebo v obavě z nutnosti vyvození osobní odpovědnosti či z návratu Gustáva Husáka do veřejného života. Novotného neochotu vracet se ještě v roce 1964 k procesům mohou ilustrovat například jeho poznámky k článku k rezoluci o přezkoumání kritiky buržoazního nacionalismu s názvem „*Významný krok na leninské cestě naší strany*“, vypracovaného a předloženého v únoru PÚV Vladimírem Kouckým pro otištění v *Rudém právu* a *Pravdě*:

„*Článek je dlouhý a zbytečně rozpytvává věci které do veřejnosti nemusí. Otevírá věci ke kterým ještě strana nezaujala stan. Článek krátký ve formě sdělení – informace.*“¹⁸⁸ V původní podobě tak znění článku schválením předsednictva neprošlo. Koucký dostal za úkol jej přepracovat a finální verzi před otištěním zkontrolovat s prvním tajemníkem.¹⁸⁹

Jakkoliv se ale mohl sám Novotný stavět k otázce buržoazního nacionalismu rozporně, vůči oficiálním závěrům veřejně nevystupoval. Ostatně, jeho osobní přínos v této věci ocenil v dopise pro ÚV KSČ z ledna 1964 sám Gustáv Husák.¹⁹⁰ Kauza tzv. buržoazního nacionalismu tak měla být, v tuto chvíli i v očích prvního tajemníka, jednou pro vždy uzavřena.

Na koncepci národnostní politiky se však v blízké době nic zásadního měnit nemělo. Drobná modifikace přišla v březnu roku 1964, když předsednictvo ÚV KSČ přijalo dokument, na jehož vypracování se podílel Lenárt jakožto premiér, Dubček jako první tajemník KSS i Chudík, předseda SNR, s názvem *Soubor opatření k plnějšímu uplatnění Slovenské národní rady ve smyslu Ústavy a XII. sjezdu KSČ*, a na základě kterého mělo dojít k posílení autority

¹⁸⁸ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Rukopisné poznámky Antonína Novotného k článku k rezoluci ÚV KSČ o přezkoumání kritiky buržoazního nacionalismu „*Významný krok na leninské cestě naší strany*“.

¹⁸⁹ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Přijaté usnesení 56. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 18. února 1964.

¹⁹⁰ „*Osobitne si vážim pozitívny prínos s. Novotného k tomuto riešeniu. Jako som počul, dával k dispozícii komisi ÚV KSČ dôležité dokumenty...Domnievam sa, že bez tejto podpory s. Novotného by sotva bol možné doriešiť prípad ‚buržoázneho nacionalizmu‘ tak, jako je zachytený v rezolúcii ÚV KSČ.*“ Viz Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 211.

slovenských národních orgánů.¹⁹¹ Národnostní politika přesto nadále představovala, společně s konceptem čechoslovakismu, jehož reminiscence vyvolávala, semínko sváru mezi nejen pražským centrem a slovenskou inteligencí, ale v budoucnu potenciálně i centrem a slovenskými stranickými orgány, a v neposlední řadě v rámci slovenské inteligence samotné.

¹⁹¹ Cvrček, Lukáš a Richard Pavlovič: Novotného „oblíbený Slovák“: role národnostní problematiky ve fungování mocenské elity KSČ v letech 1948-1969 na příkladu kariéry Jozefa Lenárta. In Paměť a dějiny, č. 3. 2020, s. 59-60.

5 První tajemník v roli prezidenta

„Faktorem, jehož působnost nemá sílu předcházejících, je kumulace funkcí. Generální tajemník byl předsedou Národní fronty a v letech 1957-1968 (...) prezidentem republiky – nejvyšším státním představitelem.“¹⁹²

Antonín Novotný nastoupil do prezidentského úřadu po smrti Antonína Zápotockého v roce 1957. Stalo se tak na přímý zásah Moskvy, kde navíc československá delegace pobývala ve chvíli, kdy k ní zpráva o Zápotockého úmrtí 13. listopadu dorazila. Nikita S. Chruščov vyjádřil československým představitelům soustrast a vzápětí jim sdělil, že předsednictvo ÚV KSSS doporučuje do uvolněného úřadu dosadit právě Novotného. Jeho sdělení bylo překvapením pro většinu zúčastněných, neboť se všeobecně předpokládalo, že na základě precedentu stanoveného po Gottwaldově smrti se prezidentské funkce ujme dosavadní předseda vlády.¹⁹³ Československé vedení po návratu vyčkávalo s uveřejněním Novotného kandidatury a organizace Zápotockého pohřbu se zhostil Rudolf Barák. Po jeho skončení vydal 19. listopadu ÚV KSČ usnesení, jež doporučilo Antonína Novotného jako prezidentského kandidáta ke schválení Národním shromáždění. To doporučení jednomyslně přijalo ještě tentýž den.¹⁹⁴

Není úplně zřejmé, co motivovalo sovětské prezídium k rozhodnutí sloučit v Československu nejvyšší stranickou a státní funkci v jedné osobě. Podle některých interpretací zde jistou roli sehrála atmosféra plynoucí ze závěrů XX. sjezdu KSSS. Po kritice Stalinova kultu osobnosti se mohlo zdát nepatřičné, aby byl do čela státu postaven představitel garnitury přímo zodpovědné za politické procesy. V očích sovětského vedení se měl navíc Viliam Široký jevit jako nedůvěryhodná osoba v souvislosti se svou činností během druhé světové války. Podle Novotného pozdější interpretace zase sovětský zájem na sloučení nejvyšší stranické a státní funkce v roce 1957 vycházel ze snahy posílit autoritu strany v Československu v nejisté atmosféře rozjitřené událostmi v Maďarsku a Polsku. V Sovětském svazu se ostatně odhodlávali k podobnému kroku.¹⁹⁵

¹⁹² Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. 1993, s. 23.

¹⁹³ Pernes, Jiří: Takoví nám vládli: komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili. 2010, s. 238.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 242.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 239-240. Novotný se měl v rozhovoru se svým kancléřem Ladislavem Novákem zmínit, že Chruščov při listopadové návštěvě Moskvy československé zástupce informoval, že se i v Sovětském svazu uvažuje o spojení nejvyšších státních a stranických funkcí. Nebylo to však zatím realizováno s ohledem na osobu K. Vorošilova, předsedy prezidia Nejvyššího sovětu. Viz s. Novák, Ladislav a Vladimír Procházka (ed.): Kancléřem tří prezidentů. 2002, s. 40. Ke sloučení stranické a státní autority v osobě Chruščova nakonec skutečně došlo v roce

Reálná moc ovlivňovat dění ve státě z pozice prezidenta republiky byla ale v posledních letech dosti limitována. Podobně jako v Sovětském svazu po Stalinově smrti vyvstala i v Československu po Gottwaldově smrti nejistota v otázce, kde by vlastně mělo ležet centrum demokratického centralismu. Gottwald po zatčení Rudolfa Slánského v roce 1951 kumuloval funkci prezidentskou s funkcí předsedy strany, a vedením stranického sekretariátu byl pověřen jím osobně vybraný tajemník, Antonín Novotný. Na počátku roku 1953 byl sice ještě na nějaký čas přesunut do vlády jako místopředseda, nicméně poté, co po smrti Klementa Gottwalda zanikla funkce předsedy strany, byl s ohledem na své předchozí zkušenosti s jejím vedením povolán zpět jakožto první tajemník.¹⁹⁶ Společně se zánikem funkce předsedy strany mělo zaniknout i mocenské centrum na Hradě. Byla zrušena zde umístěná kancelář předsedy strany, čímž byl informační a řídicí aparát prezidenta republiky podstatně zeštíhlen.¹⁹⁷

Napětí mezi státní a stranickou autoritou však nadále existovalo a zpočátku se ještě mohlo zdát, že Gottwaldovu autoritu ve státě i straně převezme služebně starší Antonín Zápotocký, který jej v prezidentském úřadu nahradil. Situaci měla možnost vyjasnit návštěva československé delegace v Moskvě v dubnu roku 1954, pro níž se později vžilo označení *moskevská arbitráž*.¹⁹⁸ Podle interpretace Karla Kaplana zde totiž Moskva sehrála roli arbitra v mocenském sporu, v němž na jedné straně stál zasloužilý člen politbyra s autoritou prezidenta republiky a na straně druhé první tajemník ÚV KSČ. Původ jejich rozporů měl ležet v otázkách zemědělské politiky a úlohy stranického aparátu. Novotný kritizoval Zápotockého za to, že své veřejné výstupy nenechává schválit stranickými orgány, a proviňuje se tak proti principu kolektivního vedení. Protože se mu však nepodařilo v československém politbyru nalézt dostatečnou podporu k vyřešení mocenského sporu, měl se obrátit na prezidium sovětské. To se nakonec vyslovalo ve prospěch autority prvního tajemníka na úkor prezidenta republiky, jehož jednání zde bylo podrobeno ostré kritice. Tomáš Hemza dává však v pochybnost takto

1958, nikoliv však zaujetím funkce předsedy prezidia Nejvyššího sovětu, nýbrž předsedy Rady ministrů. Chruščov dokonce od té doby neúřadoval z kanceláře prvního tajemníka, ale právě z kanceláře předsedy vlády. Viz Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. 2010, s. 252-253.

¹⁹⁶ Kaplan, Karel: *Mocní a bezmocní*. 1989, s. 62-66.

¹⁹⁷ Novák, Ladislav a Vladimír Procházka (ed.): *Kanceléřem tří prezidentů*. 2002, s. 18-19.

¹⁹⁸ Napětí mezi státní a stranickou autoritou v Československu kopírovalo obdobnou nejistotu v Sovětském svazu, kde se po Stalinově smrti centrum moci nejprve přesunulo do vlády, k předsedovi Rady ministrů, G. Malenkovovi. Malenkov až do března 1954 navíc předsedal jednání jak Rady ministrů, tak i prezidia ústředního výboru. Od té doby však začal získávat převahu první tajemník a těžiště moci se postupně přesunulo do stranického aparátu. Viz Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. 2010, s. 231-233.

personifikovanou interpretaci, a tím i představu, že by inkriminovaná návštěva československé delegace v Moskvě měla povahu arbitráže s cílem vyřešit mocenský spor vrcholných představitelů režimu. Vzhledem k tomu, že její formulace vychází především ze stručných rukopisných poznámek Antonína Zápotockého, které si během jednání vedl, nenalézám pro ni dostatečnou oporu v archivních pramenech. Ty naopak poukazují spíše na standardní průběh návštěvy delegace, která se v těchto dnech přijela do Sovětského svazu ubezpečit v orientaci, jež by měl nastavit nadcházející X. sjezd KSČ.¹⁹⁹

To, že zde byl Zápotocký podroben kritice, a že se ze strany sovětského vedení nejednalo o kritiku první, je však nesporné. Známa je například jeho citace z poznámek naznačující určitou rezignaci:

*„Kritika na moji osobu. Kritiku přijímám. Bude nutné uvažovat o tom, zda na úkoly stačím.“*²⁰⁰

Stejně jako se ukazovala být vrtkává podpora ze sovětského vedení pro Antonína Zápotockého, podpora ve prospěch prvního tajemníka Antonína Novotného se zdála být čím dál zřejmější. Panovalo-li mezi těmito dvěma autoritami nějaké napětí, otazníky ohledně autority stranického aparátu a jeho prvního tajemníka již nevyvstávaly. Přijmeme-li interpretaci o moskevské arbitráži, byl zároveň Antonín Novotný tím, kdo přispěl k upozadění mocenského potenciálu prezidenta republiky. V roce 1955, tedy ještě za Zápotockého života a členství v politbyru, se mu navíc postavení prvního tajemníka ve vrcholných orgánech podařilo posílit prosazením návrhu, podle kterého směl sestavovat program, svolávat a ukončovat schůze politbyra, řídit diskusi a formulovat závěrečná usnesení.²⁰¹

Prezidentský úřad nicméně v Československu nadále požíval velké vážnosti. Kancléř Ladislav Novák to dokládal poukazem na množství dopisů od občanů, které denně docházely do kanceláře Antonína Zápotockého.²⁰² I nový prezident si uvědomoval důležitou symbolickou rovinu svého úřadu a do činností spojených s jeho vykonáváním se dle svědectví pokoušel

¹⁹⁹ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 68-74.

²⁰⁰ Cit. podle Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 71.

²⁰¹ Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 84-85. Do té doby předsedající schůzím politbyra rotovali v abecedním pořadí. Změna učiněná v roce 1955 odpovídala uspořádání v sovětském předsednictvu.

²⁰² Novák, Ladislav a Vladimír Procházka (ed.): Kancléřem tří prezidentů. 2002, s. 19-20.

pochtivě investovat tolik času, kolik mu souběžná funkce nejvyššího stranického představitele umožňovala. Svému kancléři měl při nástupu do úřadu sdělit:

„Musíš věnovat ještě více pozornosti práci KPR, neboť já na to nebudu mít tolik času jako Zápotocký. Musím se především věnovat práci strany, aniž bych ovšem zanedbával úkoly a povinnosti vyplývající z funkce prezidenta republiky“²⁰³

Povinnostem plynoucím z výkonu prezidentské funkce se tak věnoval tři dopoledne v týdnu, a to v pondělí, ve středu a v pátek. V těch musela být projednána veškerá agenda, sestávající se z informačních porad, příprav oficiálních státních aktů, přijímání pověřovacích listin velvyslanců a oficiálních zahraničních návštěv.²⁰⁴ Současně je patrné, že vnímal svou novou funkci, snad až do ledna 1968, jako méně významnou než svou pozici v čele strany. Ta mu totiž reálně umožňovala ovlivňovat vývoj ve straně i státě, a představovala tak těžiště moci.

Souhlasím zde s v úvodu citovanou Kaplanovou tezí, že kumulace funkcí byla ve srovnání s ostatními zdroji autority prvního tajemníka zdrojem podstatně slabším. Zároveň tím i dávám v pochybnost přesvědčení, že by v případě Antonína Novotného skutečně šla ruku v ruce s koncentrací moci.²⁰⁵ A to přesto, že mnohé výhody zajisté přinášela. V první řadě byl aparát prezidentské kanceláře pro Novotného dalším cenným zdrojem informací. Výkon prezidentského úřadu byl zároveň náležitě platově ohodnocen. Pro finance, které Novotný z výplaty nevyužil pro vlastní skromnou potřebu, nebo je nevrátil do státní pokladny, dokázal nakonec nalézt upotřebení v podobě výše vzpomínané metody jejich rozdělování v bílých obálkách.²⁰⁶ Kumulace funkcí v rukách jedné osoby také do budoucna zamezila jakýmkoliv potenciálním střetům mezi autoritou prvního tajemníka s autoritou prezidenta republiky.

Sehrával-li ale Novotný jako první tajemník roli arbitra mezi členy vrcholných orgánů, složkami aparátu a dalších aktérů přizvaných k rozhodovacímu procesu, jakožto prezident republiky navíc stanul jako arbitr nad jednotlivými složkami československé společnosti, které se jeho autority mohly v případě potřeby dovolávat. Když Ivan Skála žádal v dopise Novotného, aby se setkal se spisovateli, a přispěl tak k řešení rozporů mezi nimi, žádal jej nejen jako prvního tajemníka, ale rovněž jako prezidenta republiky.

²⁰³ Tamtéž, s. 41.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 42.

²⁰⁵ Např. Pernes, Jiří: Antonín Novotný. In Ryantová, Marie a kol.: Českoslovenští prezidenti. 2016, s. 195-196

²⁰⁶ Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. 1989, s. 76.

Takto posílená role arbitra s sebou přinášela například více příležitostí k veřejnému vystupování a není věcí neznámou, že se v nich Antonín Novotný necítil vždy právě jistě. Dokud mohla být odpovědnost za to, co v těchto výstupech zazní, rozdělena mezi osobu nejvyššího stranického a státního představitele, a nepadala tak výhradně na hlavu Novotného, jeho autorita prvního tajemníka mohla zůstat v zásadě nedotčena. Ladislav Novák například vzpomínal, jak Novotný v roce 1953 uvítal, resp. se měl dokonce zasadit o to, že projev v předvečer zahájení měnové reformy přednese právě Zápotocký.²⁰⁷ Od roku 1957 však nebylo možné odpovědnost tímto způsobem rozložit. Cokoliv Novotný veřejně pronesl jako první tajemník ÚV KSČ, pronesl rovněž jako prezident republiky a vice versa. To se ukazovalo jako zvlášť problematické zejména ve slovenské otázce. Když například Roman Kalinský reagoval na Novotného projev v Košicích otevřeným dopisem, adresoval jej prvnímu tajemníkovi a prezidentu republiky. Nevymezoval se v něm však vůči slovům prvního tajemníka Komunistické strany Československa, ale vyjadřoval politování nad tím, jak o něm a jeho vystoupení na sjezdu novinářů hovořil prezident republiky.

*„Mám štyry deti, dcery, čiže mám isté výchovné problémy. Nikdy som im dosiaľ nehovoril nič o svojich vnútorných problémoch a pochybnostiach, ktoré sa u mňa občas dostavovali v konfrontácii s vážnymi a najmä málo očakávanými politickými udalosťami. Preto som tiež nikdy priamo nezasahoval do výchovnej práce školy, hoci som v nej často videl jednostrannosť, obchádzanie pravdy, ale snažil som sa pôsobiť na deti nepriamo. Len raz som musol porušiť túto svoju zásadu. Keď sa dozvedeli, čo o našom otcovi hovoril súdruh prezident. Vtedy som im musel otvorene povedať, že to, čo o mne súdruh prezident povedal, nie je pravda, ja mám pravdu nie on.“*²⁰⁸

9. listopadu 1963²⁰⁹ se pak do kanceláře prvního tajemníka dostala zpráva informující o atmosféře v kulturní oblasti na Slovensku kolem zářijového pléna. Vypracována byla na základě veřejných vystoupení, vzájemných rozhovorů, zpráv stranických orgánů i Bezpečnosti. Prvnímu tajemníkovi i předsednictvu měla poskytnout vhled do debat uvnitř skupin obklopující některé osobnosti slovenského kulturního života. Jednou z nich byla i skupina kolem

²⁰⁷ Novák, Ladislav a Vladimír Procházka (ed.): Kancelérem tří prezidentů. 2002, s. 27.

²⁰⁸ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Otvorený list prvému tajmeníkovi ÚV KSČ, prezidentovi republiky, súdruhovi Antonínu Novotnému (Bratislava, dňa 26. júna 1963).

²⁰⁹ Na programu jednání PÚV KSČ se objevila o tři dny později, 12. listopadu.

spisovatele Michala Chorvátha, který se měl v okruhu svých blízkých vyjadřovat v tomto duchu:

„Poukazoval na to, že asi na jaře budou presidentské volby, že je však otázka, kdo bude volit soudruha Novotného, protože ‚Češi ho mají až potial‘.“²¹⁰

Je-li Chorváthovo prohlášení ze září roku 1963 autentické, je třeba konstatovat, že se ve svých závěrech mýlil. Češi ještě neměli Novotného „*potial*“ a volba prezidenta proběhla na podzim následujícího roku standardním způsobem. Z usnesení předsednictva ÚV KSČ 20. října bylo nadcházejícímu uzavřenému plenárnímu zasedání svolanému na 22. října doporučeno, aby projednalo návrh na Novotného kandidaturu před jejím postoupením Národnímu shromáždění a uveřejněním v tisku 1. listopadu.²¹¹ Zdůvodnění návrhu na plénu přednesl Jiří Hendrych²¹² a podporu pro Antonína Novotného zde vyjádřil ve svém, v předchozí kapitole citovaném, příspěvku například i Ota Šik. S poukazem na Novotného ochotu podpořit v klíčových chvílích vše nové prohlásil, že je „*nejvhodnější osobou, kterou může strana navrhnout na funkci prezidenta.*“²¹³

Vyjádření některých zástupců slovenské inteligence ovšem svědčila o opaku. Lze z nich zároveň dovozovat, že Novotného autorita jakožto prvního tajemníka byla s jeho autoritou v prezidentském úřadě chtě nechtě spjata, neboť její výkon kladl ještě vyšší nároky na to, aby sehrával roli arbitra a mediátora. Zdá se, že ve slovenském prostředí to platilo dvojnásob. V očích některých zde první tajemník KSČ neplnil očekávání kladená na prezidenta republiky tím, že nedovedl poskytovat záštitu všem národnostním složkám socialistické společnosti, resp. její slovenské části. Otázkou zůstává, zda si byl Antonín Novotný tohoto úzkého sepětí autority prvního tajemníka a prezidenta republiky až do podzimu roku 1967, a reálného nastolení možnosti rozdělení těchto funkcí, vlastně vědom.

V neposlední řadě lze k těžkostem spojeným s kumulací funkcí přiřadit zdánlivě banální skutečnost, kterou bylo časové vytížení. Přestože Novotný trávil na Hradě podstatně méně času než Zápotocký a činnost kanceláře byla (staro)nové dvojroli přizpůsobena, lze si položit otázku,

²¹⁰ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 42. Souhrn některých poznatků a informací z kulturní oblasti na Slovensku kolem zářijového pléna ÚV KSČ.

²¹¹ NA, f. 02/1, sv. 81, a. j. 86, b. 19. Usnesení 86. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 20. října 1964.

²¹² Tamtéž.

²¹³ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 75. Vystoupení s. Šika na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 21. a 22. 10. 1964 – při volbě prezidenta republiky.

zda by jeho fungování v roli prvního tajemníka přeci jen neprospělo, pokud by čas strávený podepisováním pověřovacích listin velvyslanců nevěnoval k některé z odpočinkových činností - ať už oblíbené zahrádce, nebo k posilování vztahů se spolupracovníky při partičce mariáše.

6 Shrnutí: část první

Výsadou, jež první tajemník požíval a které v tomto období využíval, byla možnost výběrů funkcionářů spravujících klíčové úseky - ať už jako odpovědní tajemníci, nebo vedoucí oddělení. Jeho kádrové návrhy do vedoucích pozic bývaly bez odporu schvalovány a návrhy pocházející od jiných členů vrcholných orgánů s ním byly dopředu konzultovány. Na tyto posty pak dosazoval nebo prosazoval takové osoby, jejichž kádrový posudek byl jednak v souladu s nastaveným politickým kurzem – nepodíleli se na represích z padesátých let -, jednak od nich neočekával, že by měli ambice jeho autoritu v čele strany vyzývat.

Díky kádrovým obměnám se v roce 1963 cítil ve funkci natolik stabilní, že si mohl dovolit postavit se za návrh ekonomické reformy, který vzešel odjinud než ze stranického aparátu, dokonce navzdory některým jeho zástupcům. Oporu pro postoj, jež zaujal k ekonomické reformě v jejích počátcích, nacházel ve stranických deklaracích o „hledání nových cest“ nebo v důrazu kladeném na vědeckotechnický rozvoj a s ním související narůstání autority odborníků; podněty pocházející ze SSSR a kopírující tamější debaty. Ve situaci hospodářské stagnace, jež nepříznivě ovlivňovala i jeho postavení, a kdy řešení ze stranického aparátu nepřicházelo, se zasadil o to, aby Šikův expertní tým své návrhy dále rozvíjel a strana je mohla výhledově implementovat.

Představa o existenci jakési Novotného „osobní diktatury“ se však zdá být poněkud nadsazená. V otázce kádrové politiky byla sice jeho autorita nesporná, ale u ní také v tuto chvíli i jeho „osobní diktatura“ končila. První tajemník si její nastolení nemohl dovolit zejména proto, že došlo, i jeho vlastním přičiněním, k uvolnění poměrů v kultuře. Hlasy ozývající se z kulturní fronty pak začaly zaměstnávat stranické orgány, a její představitelé svými aktivitami nepřímo zasahovali do rozhodovacích procesů. Někteří z nich, jako členové těchto orgánů, jej ovlivňovali i přímo. A přestože se mohl první tajemník ve stranickém vedení a aparátu cítit poměrně jistě, obklopený „svými lidmi“, intelektuální veřejnost, zejména ta slovenská, o jeho stabilitě ve funkci vždy přesvědčena nebyla. Navzdory tomu, že měl obsazování vedoucích funkcí na úseku ideologie a kultury v podstatě ve svých rukou, jím dosazené osobnosti často zaujaly od sebe odlišné přístupy k jeho řízení. To pak rozdělovalo stranické orgány i tvůrce. Poté co se Novotný zasadil o to, aby po návratu Vladimíra Kouckého skončilo Císařovo „milostivé léto“, stavěl se spíše, v kontrastu s novým vedoucím ideologické komise, za smířlivější přístup ke kultuře a spisovatelům. V tuto chvíli se z pozice své autority arbitra pokoušel rozpory v orgánech i mezi spisovateli samotnými spíše smiřovat, a plnit tak mediátorskou úlohu.

Koncem roku 1963 se mu nakonec podařilo dosáhnout i určitého uklidnění nálad na Slovensku, odkud z vrcholných pozic odešli představitelé padesátých let a nahradili je nové a nezkompromitované osobnosti. Závěry Barnabitské komise navíc očistily tzv. buržoazní nacionalisty. Státoprávní otázka nicméně nadále zůstávala ožehavým tématem. V tuto chvíli však vzrušovala, ale i rozdělovala, především představitele kulturní fronty, nikoliv představitele politické.

V tomto období se tak prvnímu tajemníkovi poměrně dařilo vypořádat s rolí arbitra ve chvíli, kdy se vpuštěním nových aktérů do rozhodovacího procesu, a to přičiněním Novotného osobně i „jeho lidí“, systém pluralizoval a stával konfliktnějším. Existovaly zde ovšem zárodky obtíží s potenciálem vyvstálé konflikty dále eskalovat. Nejzřejmější byly patrně stále v souvislosti se slovenskou problematikou, ale možná už se v tuto chvíli rýsoval i konflikt v otázce kumulace funkcí. Navzdory tomu, že samotný princip kumulace dvou nevyšších funkcí ve státě a straně prozatím kritizován nebyl, tak kroky, které první tajemník činil i jako prezident, k posílení jeho autority vždy nepřispívaly.

Podněty umožňující tuto stávající pluralizaci však nebyly výsledkem samostatné „Novotného politiky.“ Jeho postavení ve funkci prvního tajemníka v letech 1963-1964 bylo stabilní i z důvodu, že reagoval na některé impulsy přicházející ze Sovětského svazu a autoritou této nejvyšší instance se mohl při jejich prosazování zaštitit. Tato opora, jež se zdála být po dobu několika let neotřesitelná, na podzim roku 1964 poněkud znejistěla.

7 První tajemník a Moskva: Antonín Novotný a výměna v čele KSSS

*„Zpráva o Chruščovově pádu Novotného ohromila, vždyť ještě krátce předtím opřel celou svou politiku o Chruščova. Jel s ním celou zemí a vychvaloval jeho moudrost a zásluhy až do nebe. A nyní byla tato autorita náhle sražena ze svých výšin a začalo se okamžitě s kritikou všech jeho reorganizací a decentralizací.“*²¹⁴

12. října 1964 obdržel Chruščov, toho času na dovolené u Černého moře, telefonát od Brežněva, nyní „druhého“ tajemníka, který mu neurčitě sdělil, že je vyžadován jeho návrat do Moskvy na neplánované zasedání pléna ÚV KSSS k otázkám zemědělství a dalších záležitostí. Chruščov nejprve dorazil na jednání politbyra, kde byl od svých kolegů podroben kritice především za provádění zemědělské a zahraniční politiky. Na průběhu pléna, které následovalo ve dnech 13.-14. října, se ukázalo, jak jím prosazované rozsáhlé reorganizace státních a stranických institucí, z nichž většina byla po roce 1964 opuštěna, v posledních letech ohrožovaly zájmy jeho členů. Ti se totiž, na rozdíl od roku 1957, za prvního tajemníka nepostavili.²¹⁵

Chruščovovo odvolání z vrcholných funkcí²¹⁶ ze 14. října roku 1964 bylo pro mnohé představitele komunistických stran socialistického bloku pokud ne přímo šokem, tak minimálně překvapením; pro některé z nich možná dokonce i nevítaným. Dle jeho známé bezprostřední reakce lze soudit, že pro Antonína Novotného se jednalo o zprávu jak překvapivou, tak i v daný moment nevíтанou. V telefonickém rozhovoru²¹⁷ s novým prvním tajemníkem KSSS si totiž dovolil pozastavit se nad průběhem výměny ve funkci nejvyššího představitele komunistického hnutí a otázat se jeho nástupce na důvody zvoleného postupu. V souladu s rozpačitým přístupem svého prvního tajemníka přijalo i předsednictvo ÚV KSČ 20. října prohlášení, jež se poněkud rozcházel s představami sovětského politbyra o prezentaci nedávných událostí. O jeho znění si s Novotným přijel posléze pohovořit i sovětský velvyslanec.²¹⁸

²¹⁴ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 125.

²¹⁵ Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 264-266.

²¹⁶ Prvního tajemníka i předsedy rady ministrů.

²¹⁷ Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 13-14. Brežněv nejprve vysvětloval Chruščovovo sesazení jeho vysokým věkem. Až posléze dávalo vedení KSSS odvolání Chruščova do souvislosti s jeho pochybeními, kterých se dopouštěl při výkonu funkce (v domácí i zahraniční politice) a odchýlení se od principu kolektivního vedení. Viz NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 75. AN vystoupení na zasedání ÚV KSČ 21. – 22. 10. 1964. Úpravy pro tisk.

²¹⁸ PÚV KSČ v této věci vydalo prohlášení 20. října. Více viz Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 13-15.

Navzdory tomu pokračoval první tajemník v kritice způsobu Chruščovova sesazení ještě na nadcházejícím uzavřeném plenárním zasedání, svolaném k 21. a 22. říjnu.²¹⁹

*„Myslíme si [PÚV KSČ, pozn. KB], že měla být velmi pečlivě uvažována forma odvolání soudruha Chruščova, měly být vzaty v potaz všechny otázky, zkoumán odraz, jaký to bude mít. Ne proto, aby soudruh Chruščov zůstal ve svých funkcích, nebo aby byly zakryty nebo sníženy jeho chyby, ale přece jenom neměla být opomenuta zmínka o jeho zásluhách, které on jak v Komunistické straně Sovětského svazu tak i v mezinárodním komunistickém hnutí ve světě měl.“*²²⁰

A dále:

*„Měli jsme pochybnosti o použité formě tohoto uvolnění. Proč, soudruzi? Protože soudruh Chruščov měl velkou autoritu v Komunistické straně i Sovětském svazu, která do poslední chvíle byla velmi vyzdvihována samotnými členy předsednictva ústředního výboru, orgány i organizacemi Sovětského svazu. (...) Máme pochybnosti o použité formě také z toho důvodu, že soudruh Chruščov měl značnou autoritu v mezinárodním komunistickém hnutí a velkou autoritu a popularitu ve světové veřejnosti i z důvodu jeho nedávného boje za politiku míru. A odvrácení války.“*²²¹

I přes opakované zdůrazňování, že předsednictvo ÚV KSČ chápe výměnu na nejvyšších sovětských postech jako interní záležitost KSSS, si nelze nevšimnout, že prvnímu tajemníkovi nebyla právě tato výměna, nebo minimálně způsob, jakým byla provedena, příliš po chuti. Novotného „odbojnost“ může svědčit i o tom, jak silná byla jeho identifikace s Chruščovovou politikou, kterou se v posledních letech zaklínal, jež mu byla v mnohém předlohou, a z níž se některé rysy významně odrazily i v politice KSČ. Z kritiky formy, ale i apel na nutnost vysvětlit stranické veřejnosti okolnosti jeho odvolání tak, aby nedošlo k diskreditaci této politiky, s Chruščovovým jménem bytostně spjaté, je možné cítit obavu o budoucnost jejího pokračování

²¹⁹ Způsob, jakým se první tajemník vyjadřoval k dění v SSSR i prohlášení, které k němu předsednictvo ÚV KSČ přijalo 20. října, se ostalo terčem kritiky některých členů ÚV. Ministr zahraničí Václav David například kritizoval jak formulace v prohlášení typu „zpráva byla celou naší stranou a veřejností přijata s překvapením a pohnutím“, tak i následný výčet zásluh Chruščova v minulých letech. NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 75. Zasedání ÚV KSČ 21.-22. 10. 1964, soudruh Václav David (diskusní příspěvek z 21. 10. 1964).

²²⁰ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 75. AN vystoupení na zasedání ÚV KSČ 21. – 22. 10. 1964. Úpravy pro tisk.

²²¹ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 75. AN vystoupení na zasedání ÚV KSČ 21. – 22. 10. 1964. Závěr diskuse. (Nadiktováno s. Novotným – stenogram).

v Československu. Navzdory ujištění ze Sovětského svazu, že závěry XX. a XXII. sjezdu nebudou žádné revizi podrobeny, vytyčil možná (správně) první tajemník, že výměna nejvyššího představitele sovětské politiky může její dosavadní směřování podstatně proměnit.

Novotného bezprostřední reakce na odvolání prvního tajemníka KSSS byla možná ojedinělá, avšak obava, jakým směrem se bude po výměně jejího nejvyššího představitele sovětská politika do budoucna ubírat, už tak výjimečná nebyla. Když se Novotný odvážil ke kritice průběhu Chruščovova odvolání z čela strany, vycházel i z informací o náladách, jež tato událost vyvolala v rámci ostatních komunistických stran. Dne 17. října měl člen ÚV Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) Axmann na setkání s redaktory *Neues Deutschland* už v neoficiální části programu vyjádřit pochybnosti o kritice pronesené ÚV KSSS na adresu Chruščova, a to za všeobecného souhlasu přítomných. Dle mínění členů redakce se měl navíc nedávnými událostmi cítit ohrožen i sám první tajemník SED Walter Ulbricht; jednak pro svůj vysoký věk, ale především s ohledem na dosavadní „okázalé zdůrazňování přátelství s Chruščovem.“²²² Obavy, aby „nedošlo k zostření kurzu“, se ozývaly i v některých kruzích Maďarské socialistické dělnické strany (Magyar Szocialista Munkáspárt, MSDS).²²³ Nesouhlasné reakce podnítily výsledky posledního plenárního zasedání ÚV KSSS rovněž u komunistických stran stojících mimo socialistický blok. To připomněl ve svém příspěvku na říjnovém plénu Václav David, když nespokojeně konstatoval, že nyní „bratrské strany, na západě, jak ta nebo ona strana dává lekce Komunistické straně Sovětského svazu, jak ji kritizuje, jak ji poučuje, jak měla postupovat apod.“²²⁴ Jeho kritika tím ale mohla směřovat i k osobě prvního tajemníka ÚV KSČ.²²⁵

Novotného, minimálně rozpačitá, reakce bývá někdy interpretována jako možná předzvěst problematického vztahu mezi oběma muži,²²⁶ nebo je dokonce pojímána jako jeden z důvodů, proč se L. I. Brežněv při své návštěvě Prahy v prosinci roku 1967 za prvního

²²² NA, f. KSČ-ÚV-AN II, ka. 191. K názorům SED na odvolání s. Chruščova (2. odbor – zpráva z Berlína č. 563)

²²³ NA, f. KSČ-ÚV-AN II, ka. 191. K názorům maďarských politických kruhů na odvolání s. Chruščova. (6. odbor – zpráva z Budapešti č. 47). Zpráva hovoří konkrétně o obavách pracovníků ministerstva dopravy, odkud měla rovněž zazívat nespokojenost s nedostatečným zdůrazněním zásluh Chruščova ve věci odhalení kultu osobnosti a zmírnění mezinárodního napětí.

²²⁴ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 75. Zasedání ÚV KSČ 21.-22. 10. 1964, soudruh Václav David (diskusní příspěvek z 21. 10. 1964).

²²⁵ Srov. Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 125-126.

²²⁶ Štefek, Martin: Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. 2019, s. 33.

tajemníka KSČ v kritické chvíli nepostavil.²²⁷ Překvapivé, zmatené nebo dokonce odmítavé reakce na výsledky plenárního zasedání ÚV KSSS z 14. října však ale nebyly nijak mimořádným jevem, a proto se podobná interpretace zdá být poněkud nadsazená. Vztah Brežněva a Novotného sice pravděpodobně nebyl tak vřelý jako vztah mezi Novotným a jeho předchůdcem, avšak sovětské politbyro dávalo i v několika následujících letech prvnímu tajemníkovi KSČ opakovaně najevo, že jej vnímá jako muže na svém místě. Jiřímu Hendrychovi měl dokonce Brežněv na oslavách výročí Velké říjnové revoluce ještě toho roku sdělit, že se Novotného reakci nediví, protože on by v takové situaci pravděpodobně jednal stejně.²²⁸ Ani z pozdějších vyjádření na adresu prvního tajemníka ÚV KSČ se nezdá, že by ze strany vedení KSSS došlo ve vztahu k jeho osobě k nějakému „ochlazení“.

K čemu ovšem došlo byla proměna směřování sovětské politiky. Přestože reinterpretační závěrů XX. a XXII. sjezdu skutečně neproběhla, ve vrcholných kruzích KSSS se začaly ozývat hlasy volající po rehabilitaci Stalinovy osoby a dědictví. Nositelům těchto hlasů se sice prosadit a získat převahu nepodařilo, avšak jejich snažení způsobilo, že dříve prominentní kritika stalinské éry, zejména z úst nejvyššího představitele sovětské politiky, byla opuštěna.²²⁹

Několik prvních let po jeho nástupu tak bylo možné sledovat snahu nového, od roku 1966 opět generálního, tajemníka L. I. Brežněva odlišit se od svého předchůdce.²³⁰ To znamenalo distancovat se od některých politických praktik, politik jím prosazovaných nebo s jeho érou spojovaných. V oblasti hospodářské se tato snaha odrazila například na přípravách nové ekonomické reformy představené v roce 1965. Tzv. Kosyginova reforma, pojmenovaná po předsedovi rady ministrů, ve svých principech zůstávala poměrně daleko za ambicemi reformy československé.²³¹ Možnost si to osobně ověřit mohl ostatně i její „otec“, Ota Šik, když při cestě do Moskvy zaznamenal změnu atmosféry, jež ve srovnání s předchozími léty nepoprávala příliš prostoru odvážnějším hospodářským „experimentům“. Diskuze nastolená

²²⁷ Tuto interpretaci připomíná např. Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 15. K hodnocení Novotného Brežněvem jako „neloajálního“ a „méně spolehlivého“ viz Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 125.

²²⁸ Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád lidového aparátčíka. 2011, s. 15.

²²⁹ A to možná i za přispění nového generálního tajemníka, který sice vnímal pokračující kritiku Stalina jako ohrožující, zároveň byla ale, jak mu bylo připomenuto, by podobný obrat vrhl do špatného světla jeho vlastní osobu, neboť se i on na této kritice v minulých letech podílel. Nehledě na to, že by mohl přinést zhoršení vztahů se státy socialistického bloku. Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 400-401.

²³⁰ Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 398.

²³¹ Tamtéž, s. 403-404.

v roce 1962 doktorem Liebermanem, který mohl ještě o dva roky později na návštěvě Československa s místními ekonomy diskutovat o jejich plánech, byla pozastavena a o hospodářských problémech se v Sovětském svazu přestalo otevřeně hovořit.²³² Přehodnocení podpory rozsáhlých reformních projektů v oblasti hospodářství, které následovalo po výměně nejvyššího představitele komunistického hnutí, zase v NDR dohnalo Ericha Apela, předsedu plánovací komise a jednoho z tvůrců zdejší ekonomické reformy, k sebevraždě. Ta symbolicky označila začátek konce tamějšího reformního procesu.²³³ Sovětská domácí politika se tak možná i pro prvního tajemníka ÚV KSČ stávala méně čitelnou ve srovnání s jasným vzorem, jež poskytovala „politika Chruščovova“. A vzhledem k tomu, že nemálo jejích impulsů bylo přijato nebo napodobováno, bylo nyní obtížné se novému a poněkud nezřetelnému směru přizpůsobit. Podobně problematické bylo opřít o něj i svou autoritu stejným způsobem jako v první polovině desetiletí.

Přesto se zdálo, že sovětské vedení nahlíží na politiku KSČ a práci jejího prvního tajemníka s uspokojením. A to navzdory prohlubujícím se konfliktům zejména na kulturní frontě²³⁴ a neuspokojivé práci ideologických orgánů, o nichž je Antonín Novotný nejednou informoval prostřednictvím velvyslance Červoněnka. První tajemník seznámil sovětského velvyslance například s tím, že v Československu existuje tvorba, jež uniká pozornosti ideologických orgánů, dokonce se točí filmy vzdor jejich usnesení (*Kočár do Vídně*, *Ostře sledované vlaky*) a vydávají se problematické texty buďto s jejich posvěcením (kniha Ladislava Mňačka *Jak chutná moc*), nebo posvěcením redakcí kulturních časopisů.²³⁵ Ani tyto informace však sovětské vedení nezviklalo, neboť prostřednictvím svého velvyslance ujišťovalo Novotného, že věří, že se mu povede s negativními jevy vypořádat.

²³² Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 130-131. Více k osudu ekonomické reformy v Československu viz následující kapitola.

²³³ Kopstein, Jeffrey: The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989. 1997, s. 57-60.

²³⁴ Podrobněji ke konfliktům na poli kultury v následující kapitole.

²³⁵ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969, 2011. s. 38 (Dokument 2, 1966 27. prosince, Praha – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným k situaci v mezinárodním komunistickém hnutí a vnitropolitické situaci v Československu, zejména o potížích v ideologické oblasti), nebo s. 47-48 (Dokument 5, 1867, 8. březen, Praha. – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným o československo-sovětských vztazích, situaci na ideologickém úseku a slovenské otázce).

Od začátku roku 1967 si nicméně začalo všimnat zvyšující se nervozity v řadách slovenských funkcionářů a prvního tajemníka upozorňovalo na riziko vypuknutí konfliktu ve věci národnostní otázky.²³⁶ Květnová zpráva generálního konzulátu v Bratislavě poukazovala na vzrůstající napětí provázející jednání předsednictva ÚV KSČ. Naposledy se situace vyhrotila na zasedání věnovanému postavení SNR, ze které zástupci KSS, hlavně Alexander Dubček, odcházeli značně rozladěni. Zpráva rovněž informovala o tom, že se na Slovensku začíná hovořit o potřebě rozdělení funkcí (A. Dubček, V. Biľak, J. Janík, F. Barbínek). Michal Chudík, jinak znám jako podporovatel prvního tajemníka, měl prohlásit, že by i pro Novotného bylo lepší, nebyl-li by zatížen výkonem dvou takto náročných funkcí. Ján Koscelanský měl dokonce označit Oldřicha Černíka za možného nástupce.²³⁷

O vnitrostranickém konfliktu, jež se rozpoutal na říjnovém plénu právě kolem národnostní otázky, bylo sovětské vedení pravidelně informováno.²³⁸ Jeho rozsah si ale generální tajemník uvědomil patrně až při prosincové návštěvě v Praze, kterou vtěsnal do nabytého programu na osobní žádost Antonína Novotného. Během svého krátkého pobytu stihl absolvovat pohovory s jednotlivými funkcionáři (Novotný, Dubček, Lenárt, Hendrych, Dolanský) s cílem rozpoznat vážnost rozkolu a rozpory mezi jeho aktéry alespoň trochu smířit. Překvapivě zdrcující vysvědčení vystavil pouze Jiřímu Hendrychovi, o kterém prohlásil, že jeho stanovisko je „špatné“ a že nejspíš dosud neznali „pravou podstatu toho člověka“.²³⁹ Čím dovedl „muž číslo dvě“ generálního tajemníka KSSS takto pobouřit, zůstává dosud nezodpovězenou otázkou.

Ke zklamání prvního tajemníka však Brežněv na závěrečném setkání jeho osobě přímou podporu nevyjádřil. Apeloval pouze na odložení prosincového pléna, dokud se nepodaří zklidnit atmosféru v rozštěpeném předsednictvu, aby to pak mohlo prezentovat jednotný přístup na jeho půdě. Z interních informací dále vyplývá, že Brežněv, a sovětské vedení, nemělo

²³⁶ Tamtéž, s. 49 (Dokument 5, 1967, 8. březen, Praha. – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným o československo-sovětských vztazích, situaci na ideologickém úseku a slovenské otázce).

²³⁷ Tamtéž, s. 50-51 (Dokument 6, 1967, 26. květen, Bratislava – Informační zpráva generálního konzulátu SSSR v Bratislavě o česko-slovenských vztazích).

²³⁸ Viz Tamtéž. (Dokumenty 7-11).

²³⁹ Viz Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír a kol.: Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Prosinec 1967- červenec 1968. 1995, s. 32-33. (Dokument 2, 1967, 13. prosinec, Budapešť. Informace J. Kádára o telefonickém rozhovoru s L. I. Brežněvem 13. prosince, týkajícím se Brežněvovy cesty do Prahy ve dnech 8.-9. prosince).

problém s rozdělením funkcí za předpokladu, že se neodehraje spontánně, ale bude řádně připraveno a předloženo jako návrh jednotného předsednictva.²⁴⁰

Až do této doby nicméně Antonín Novotný neměl mnoho důvodů domnívat se, že jeho autorita ve funkci ze strany Moskvy nebude podpořena. Koneckonců, v takovém případě by se k její instanci jistě ani neobracel. Možná mu ale ušlo, že se po nástupu Brežněva do úřadu změnil ještě jeden aspekt sovětské domácí politiky. Přestože si ani Chruščov nemohl dovolit chovat v úřadu plně autonomně, pokoušel se Brežněv od svého předchůdce zpočátku odlišit i tím, že ke své osobě (a funkci) nepoutal příliš pozornost.²⁴¹ Nadřazenost úřadu generálního tajemníka byla upozaděna ve prospěch rovnoměrnějšího rozložení moci, o kterou se v šedesátých letech dělil hlavně s předsedou Rady ministrů Alexejem Kosyginem.²⁴² Úvahy o potřebě dekulace těchto dvou vrcholných funkcí – prvního tajemníka a předsedy Rady ministrů - se ve vedení KSSS objevovaly již v závěru Chruščovovy éry.²⁴³ Nakonec k ní došlo až s jeho sesazením, a do budoucna byla kumulace těchto funkcí zakázána.²⁴⁴

Novým trendem kontrastujícím s érou Brežněvova předchůdce byla i politika stability kádrů a ústup od rozsáhlých reorganizací.²⁴⁵ Právě to byla ovšem politika, s jejíž pomocí se Antonín Novotný nejednou v minulosti pokoušel řešit vyvstalé konflikty, ale současně ji

²⁴⁰ „*Jak jsem pochopil, ústředním bodem celé diskuse bylo rozdělení obou hlavních funkcí. Kdyby tuto otázku řešili spontánně, nečekaně a bez přípravy, vznikl by dojem, že první tajemník byl odstaven, což v sobě skrývá nebezpečí. Když jsem to pochopil, stala se moje mise velmi choulostivou. (...) Domnívám se, že otázku rozdělení funkcí není nutno dramatizovat, je to však třeba provést posupně a později, nikoli náhle, aby se o takovém vývoji dozvěděli lidé z novin.*“ Viz Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír a kol.: Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Prosinec 1967- červenec 1968. 1995, s. 32-33. (Dokument 2, 1967, 13. prosinec, Budapešť. Informace J. Kádára o telefonickém rozhovoru s L. I. Brežněvem 13. prosince, týkajícím se Brežněvovy cesty do Prahy ve dnech 8.-9. prosince).

²⁴¹ Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 398.

²⁴² Rigby, T. H.: The Soviet Political Executive, 1917-1986. In Brown, Archie (ed.): Political Leadership in Soviet Union. 1989, s. 40-41.

²⁴³ NA, f. KSČ-ÚV-AN II, ka. 195. Návštěva stranické a vládní delegace SSSR vedené L. I. Brežněvem v ČSSR u příležitosti 20. výročí podpisu čs. sovětské smlouvy, 1963. Záznam pro soudruha Novotného. Podle plánu se měl Chruščov při příležitosti svých sedmdesátých narozenin vzdát postu předsedy Rady ministrů ve prospěch tehdejšího „druhého“ tajemníka, a předsedy Prezidia Nejvyššího Sovětu, Brežněva. Ten měl být obou funkcí zproštěn a v kanceláři „druhého“ tajemníka jej měl nahradit Nikolaj V. Podgornij.

²⁴⁴ Rigby, T. H.: The Soviet Political Executive, 1917-1986. In Brown, Archie (ed.): Political Leadership in Soviet Union. 1989, s. 40-41.

²⁴⁵ Tamtéž, s. 41, dále Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. 2010, s. 401-402.

prezentoval jako způsob řešení i zástupcům sovětského vedení; a to zejména k řešení konfliktů v kulturní sféře.²⁴⁶ Podobný modus operandi tedy příliš neodpovídal současné sovětské praxi orientované především na hledání stabilizačních prvků. Měl-li i generální tajemník KSSS za úkol vnášet do systému stabilitu, první tajemník KSČ v očích sovětského vedení tuto úlohu přestával plnit. S vnitřními konflikty se již nedovedl vypořádat způsobem, který by přispíval k usnadnění fungování politického procesu, a systém tak stabilizoval.

„Zdá se, že hlavní příčinou těchto potíží je skutečnost, že soudruh Novotný nedovede se soudruhy pracovat, příliš mnoho věcí bere sám na sebe, nedovede se podílet na kolektivním vedení. V takových podmínkách jsem si nemohl dovolit, abych vyvolal zdání, že zasahuji do jejich vnitřních věcí, na druhé straně však bylo třeba napomoci k jednotě politického byra a ústředního výboru a poskytnou podporu soudruhu Novotnému. (...) Důvěrně mohu soudruhu Kádárovi sdělit, že v těchto věcech je vinen sám soudruh Novotný, protože neví, co je kolektivní vedení a jak se má jednat s lidmi.“²⁴⁷

První tajemník ÚV KSČ byl v roce 1967 kritizován z řad vlastní strany mimo jiné za postupy, od nichž současná politická praxe v SSSR upouštěla. V očích sovětského politbyra tak sám vlastními aktivitami vedení komunistické strany štěpil a destabilizoval. V takové situaci by se podpora jeho podkopané autority mohla zdát poněkud neuvážená. Uvážlivému hodnocení naproti tomu odpovídal závěr Brežněvovy návštěvy v Praze, při níž podporu prvnímu tajemníkovi nevyslovil. Ještě důležitější však byl závěr, který z této návštěvy učinili jak aktéři usilující o rozdělení funkcí, tak i Novotného dosavadní podporovatelé; že se zdroj autority prvního tajemníka ÚV KSČ pramenící z podpory sovětského politbyra vyčerpal.

²⁴⁶ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969, 2011. (Např. Dokument 5, 1867, 8. březen, Praha. – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným o československo-sovětských vztazích, situaci na ideologickém úseku a slovenské otázce.)

²⁴⁷ Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír a kol.: Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Prosinec 1967- červenec 1968. 1995, s. 32-33. (Dokument 2, 1967, 13. prosinec, Budapešť. Informace J. Kádára o telefonickém rozhovoru s L. I. Brežněvem 13. prosince, týkajícím se Brežněvovy cesty do Prahy ve dnech 8.-9. prosince).

8 První tajemník v roli arbitra: část druhá

„Referenti ideologického oddělení ÚV KSČ, kteří tvořili jakési zvláštní spojky mezi stranickým centrem a vedením spisovatelské obce a kteří si i v této napjaté a zostřující se situaci museli vytvářet jakýsi modus vivendi na obě strany a současně iluzi o obecné užitečnosti a prospěšnosti svého počínání, bez níž by nemohli své dílo vykonávat jen v zajetí naprostého cynismu, k tomu v soukromých rozhovorech dodávali: První (anebo prostě Soudruh) , což obojí v jejich hantýrce byl Antonín Novotný, šéf strany (...) je už tak rozezlený a tak netrpělivý, že se nespokojí s nějakým polovičatým řešením. Bude chtít hlavy. Bude lepší, když mu vyjdeme vstříc a sami pár lidí obětujeme – přitom se můžeme postarat, aby se jim nic tak zlého nestalo, prostě půjdou z Literárek někam jinam, budou mít klid a neprodělají na tom. Jinak, jakmile referenti ideologického oddělení dospěli k tomuto bodu argumentace, krčili hlavu mezi rameny, jako by již Soudruhův hněv metal blesky a srážel hlavy: nebylo to tak nevýstižné, jak se zdá, neboť soudruhův hněv dopadal vždy v první řadě na hlavy nejbližší a přímo podřízených pracovníků, na ‚spolehlivé‘ a ‚kované‘ soudruhy z aparátu strany, kteří se neosvědčili, zklamali, nezvládli situaci, podlehlí vlivům – a museli jít.“²⁴⁸

Můžeme-li vzhledem k časové ose zdroj autority prvního tajemníka pramenící z podpory sovětského politbyra považovat za vyčerpaný v prosinci 1967, lze předpokládat, že se vyčerpal jako poslední zdroj v řadě. Otázkou zůstává, kdy a proč se vyčerpaly zdroje ostatní, že začátkem nového roku k jeho odvolání postačilo, aby mu generální tajemník ÚV KSSS nevyjádřil výslovnou podporu. Následující odstavce se proto zaměří na to, jak se ve druhé polovině šedesátých let – ať už vlivem změny poměrů v SSSR, nebo v návaznosti na domácí vývoj - proměnila Novotného pozice v otázkách, s jejichž řešením se orgány KSČ i nadále potýkaly.

Výše citovaná pasáž z memoárů Dušana Hamšíka, působícího v roce 1968 coby šéfredaktor *Literárních listů*,²⁴⁹ ilustruje ztrátu autority prvního tajemníka mezi pracovníky ideologického úseku v průběhu vyjednávání o osudu periodik Svazu československých spisovatelů. Můžeme se proto ptát, jakou úlohu sehrával v této době v konfliktech, jež při řešení těchto otázek vyvstávaly. Dařilo se mu ještě využívat své autority, aby v nich úspěšně sehrával roli arbitra?

²⁴⁸ Hamšík, Dušan: *Spisovatelé a moc*. 1969, s. 12.

²⁴⁹ Název, pod kterým začaly v roce 1968 znovu vycházet *Literární noviny*.

8.1 Antonín Novotný a ekonomická reforma

Ekonomickou reformu jsme opustili ve chvíli, kdy si získala podporu prvního tajemníka, jenž využil své autority k tomu, aby teoretické návrhy rozpracovávané expertními týmy AV dostaly příležitost být realizovány v praxi. I díky jeho intervenci se zároveň mohly její prvotní náčrty dostat do širšího povědomí veřejnosti. „Otec“ reformy pak Novotnému za jeho podporu vyjadřoval vděk ještě na říjnovém plenárním zasedání při volbě prezidenta republiky v roce 1964.

V červenci téhož roku byly představeny a předsednictvem schváleny první ucelenější plány podoby ekonomické reformy, resp. nové soustavy řízení. Dokument *Zásady zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství*, navrhoval „účinněji využít existujících tržně peněžních vztahů“, a podpořit tím hmotnou zainteresovanost podniků, které tím měly přestat být závislé na státním plánu. Ekonomický vztah se měl vytvořit mezi výsledkem hospodaření podniku a uspokojením celospolečenských potřeb. Od přínosu podniku ve prospěch společnosti se pak mělo odvíjet i odměňování jeho pracovníků.²⁵⁰

Ekonomická reforma z šedesátých let ale nebyla uvedena do praxe formou jednorázového usnesení, ani neměla podobu jasného plánu, jež by bylo možné na druhý den realizovat. Její rozsah a principy se staly předmětem několikaletého vyjednávání, na němž se podílelo množství účastníků zahrnutých do rozhodovacího procesu. Její podoba se proto proměňovala v závislosti na tom, jak se jednotlivým aktérům tohoto procesu dařilo prosazovat své zájmy.

Kromě expertního Šikova týmu fungujícího pod záštitou Státní komise pro řízení a organizaci se na formulaci její podoby podílela Státní plánovací komise a ekonomická komise ÚV. K podkladům se vyjadřovala i příslušná oddělení ÚV, dále pak Státní mzdová komise a Státní cenový výbor. Šikova teoretická skupina krom toho spolupracovala ještě s výzkumným ústavem národohospodářského plánování. Výsledná podoba návrhů, jež vzešly z tohoto spletnice státních i stranických institucí, pak musela ještě přirozeně projít schválením předsednictva ÚV KSČ, na jehož základě mohly být předloženy plénu. Prosadit návrh, který by tímto „sítem“ prošel bez výraznějších zásahů, bylo proto téměř nemožné.²⁵¹

²⁵⁰ Vondrová, Jitka: Ekonomická reforma 1965-1969. 2010, s. 9.

²⁵¹ Suk, Jiří: Veřejné záchodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu. 2016, s. 220-222.

Na nepřehlednou byrokracii, duplicity a kumulaci rozhodování, na to, že se vše projednává zbytečně v několika stupních, a mnoho orgánů je proto zahlceno, si Antonínu Novotnému stěžoval dopisem v roce 1965 i Drahomír Kolder, tajemník odpovědný za ekonomiku a vedoucí ekonomické komise.²⁵²

Změna poměrů v Sovětském svazu a nejistota, zda odtud bude vystavena zelená reformám v hospodářství, se od podzimu 1964 začala promítat i do příprav té československé. Pomalu se ukazovalo, že nové podmínky přestávají nahrávat její realizaci v podobě, která se rýsovala v představách a návrzích jejích původních iniciátorů z Šikova týmu. Ten od listopadu roku 1963 pracoval pod hlavičkou Státní komise pro řízení a organizaci. Vedením SKŘO byl pověřen František Vlasák,²⁵³ který současně působil jako jeden ze dvou vedoucích, vedle Oty Šika, reformního týmu AV. Šik na to ve svých memoárech vzpomínal jako na „zlomyslnost“ a důkaz nedůvěry ze strany Drahomíra Koldera, který jako odpovědný tajemník s tímto návrhem přišel. Vlasák však - byť zkušený úředník, tak ale povoláním chemik – nakonec přenechával Šikovi ve vedení týmu volnou ruku, a v osobní rovině spolu dokonce navázali přátelské vztahy.²⁵⁴

Zatímco zpočátku byly výstupy práce SKŘO ve shodě s návrhy reformní komise, od podzimních měsíců roku 1964 se od nich začaly opatrně vzdalovat. Do SKŘO se zároveň postupně přesouvalo těžiště práce, neboť návrhy expertního týmu se v nynějších nejistých podmínkách jeví jako příliš radikální. Bylo rozhodnuto, že to bude právě SKŘO, kdo v lednu 1965 předloží předsednictvu *Návrh zdokonalené soustavy řízení plánovitého národního hospodářství*, tedy rozpracovanou podobu plánu ekonomické reformy. Naproti tomu *Zásady*, schválené předsednictvem v červenci minulého roku, vznikaly de facto převážně v režii reformní komise. A přestože i *Návrh* zachovával mnohé z podnětů Šikova týmu, v očích jejího vedoucího nekladl dostatečný důraz na princip tržní²⁵⁵ soutěživosti. Pracoval sice s vizí

²⁵² Hoppe, Jiří, Markéta Škodová, Jiří Suk a Francesco Caccamo: „O nový československý model socialismu“: edice dokumentů ke čtyřem interdisciplinární týmy při ČSAV UK v 60. letech. 2016, s. 24. 1965, 27. května, Praha. – Dopis předsedy ekonomické komise ÚV KSČ Drahomíra Koldera prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ Antonínu Novotnému obsahující kriticky pojatou práci na ekonomické reformě.

²⁵³ Návrh na složení SKŘO v čele s Františkem Vlasákem předložený J. Lenártem schválilo předsednictvo v listopadu 1963. NA, f. 02/1, sv. 41, a. j. 45, b. 15.

²⁵⁴ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 112-114.

²⁵⁵ V šedesátých letech se do slovníku vrací výrazy jako „tržní principy“ a jsou užívány současně se synonymním výrazem „zbožně-peněžní vztahy“.

nezávazného, orientačního, plánu, vypadalo to ale, že plánování nadále zůstává těžištěm nové hospodářské soustavy. Materiál byl pak předložen přímo předsednictvu a reformní komise byla z institucionálního řetězce vynechána; Šik byl pouze přizván k jeho projednání na PÚV.²⁵⁶ Své výhrady popsané v pamětech skutečně formuloval na zasedání předsednictva, snad jen méně přímo. Kritizoval přípravu pětiletého plánu, který v současné podobě nedovede zajistit, aby se výroba vyvíjela pružně v souladu s poptávkou. Dokonce vyslovil obavu, aby nová pětiletka nevytvořila tak veliké napětí, že se zopakuje rok 1960. V takovém případě, varoval Šik, by bylo lepší novou soustavu řízení vůbec nespouštět.²⁵⁷

Lednové jednání předsednictva ÚV ukázalo jejím protagonistům, že ještě mohou počítat s podporou prvního tajemníka ekonomické reformy, jejíž nezbytnost pro rozvoj československého hospodářství si patrně nadále uvědomoval. Byť si byl vědom rozkolu, který na různých místech vyvolávala.

„Je třeba vidět, že jsme středem velké pozornosti, že na jedné straně je nám vytýkáno, že jdeme po cestě revizionismu, jiným se to zdá zase jako málo atd., takže to nebude lehké, ti, kteří si zvykli na pohodlný život nás v tom podporovat nebudou.“

Ota Šik zde navíc ocenil Novotného návrh na vytvoření nového plánovacího orgánů, ze kterého by mohly vzejít i jiné varianty pětiletky než té připravované v režii SPK. Šikova pozice byla v souladu s jeho kritikou současné podoby plánu a jeho úlohy v nové soustavě.

Na druhou stranu ale toto zasedání ukázalo, že Novotného postoj k tempu zavádění reformy a některým jejím tendencím je už poněkud rezervovanější. Novým motivem v jeho vystoupení byla i (neskrývaná) nervozita z toho, jaké stanovisko k ní nyní zaujme Sovětský svaz.

„Chci říct, soudruzi, abychom si uvědomili, že děláme velmi závažný krok, buď se nám podaří a naše společnost půjde kupředu, nebo jestliže neprosadíme skutečně tyto zásady do života, tak bychom museli couvat, museli bychom hledat nové cesty, nová opatření, a víte, jak poměrně těžko se zajišťují. Proto zatím nikde v žádné socialistické zemi podobné reformy nejsou

²⁵⁶ Ostatně byl sám členem SKŘO.

²⁵⁷ NA, f. 02/1, sv. 89, a. j. 94, b. 1. Záznam z diskuse na 96. schůzi předsednictva ÚV KSČ dne 5. ledna k bodům: „Usnesení předsednictva ÚV KSČ k návrhu zdokonalené soustavy plánového řízení národního hospodářství“, „Organizační uspořádání výrobně technické základny“, „Teze o úloze vlády, jejích hlavních orgánech a úloze slovenských orgánů.“

zavedeny. I ze Sovětského svazu vůči nám byla nedůvěra, když jsme tam byli na návštěvě, já jsem mluvil na aktivu, tam jsem řekl proč. Mělo to své důvody, proč sověští soudruzi o věcech nepsali a nemluvíli o nich. Je to závažný krok, který je plně v rámci tvůrčích možností, které socialistický stát má, jdeme nejdále ze socialistických zemí.“

Na pochybnosti prvního tajemníka upozornila i další z jeho poznámek, s níž přerušil v diskusi příspěvek Michala Chudíka. Lze v ní číst obavu, aby nakonec i tato reforma nezpůsobila to, co Rozsypalova na přelomu desetiletí.

„Soudruzi, dostáváme se znovu na ty samé koleje jako v roce 1958 a 1959; zase se to šine tam, kam nechceme.“

Je poměrně zajímavé, že Novotný vyslovil vlastně podobnou myšlenku jako Šik, ještě před tím, než se ekonom dostal ke slovu. Jejich důvody k pochybnostem však byly poněkud odlišné. Zatímco Šik se obával, že i *nová soustava* bude příliš orientována na plán, první tajemník vyzýval k její implementaci v krocích, aby příliš rozsáhlá reforma do systému nevnesla zmatky.²⁵⁸ Hospodářská krize z počátku šedesátých let byla totiž nadále interpretována jako důsledek decentralizačních tendencí, které do československého hospodářství vnesl první pokus o reformu. V prohlášení prvního tajemníka je možné číst rovněž strach, aby se novou soustavu dařilo do praxe uvádět postupně z centra, a tak nad procesem neztratit kontrolu. Protagonisté ekonomické reformy, jako Ota Šik, si nicméně v tuto chvíli mohli Novotného pozici vykládat – a možná i správně - jako zdržovací taktiku.²⁵⁹

S připomínkami předsednictva byl materiál jako *Hlavní směry zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství* představen na lednovém plenárním zasedání, kde

²⁵⁸ Krom toho, vnímal plnění plánu nadále jako základní princip reformy. Princip, který se Šikův tým pokoušel nahradit.

²⁵⁹ Podobně si mohl vykládat i takováté vyjádření prvního tajemníka: „*Když jsem to četl – řeknu to otevřeně vy jste si toho, těchto nových forem, vzali pro tu první etapu trochu moc. Podívejte se, soudruzi, až toto provedeme, to nebude konec, to bude teprve začátek. A můj názor je ten, soudruzi, že se máme teď orientovat plně na uplatnění nových a zdokonalených zásad řízení ve výrobní průmyslové sféře. To je základ. (...) Jestli to uplatníme ve výrobní sféře, tak si utvoříme skutečně silnou hospodářskou základnu. A budeme potom muset jít postupně i na další úseky, kde budeme muset buď tytéž nebo podobné zásady uplatnit, a to je sféra zemědělství. My to budeme muset připravit. Ovšem neberme si to najednou, abychom to mohli zvládnout.*“ Viz NA, f. 02/1, sv. 89, a. j. 94, b. 1. Záznam z diskuse na 96. schůzi předsednictva ÚV KSČ dne 5. ledna k bodům: „Usnesení předsednictva ÚV KSČ k návrhu zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“, „Organizační uspořádání výrobně technické základny“, „Teze o úloze vlády, jejích hlavních orgánech a úloze slovenských orgánů“.

byl i jako podklad pro ekonomickou reformu schválen.²⁶⁰ Provedením však byla nakonec pověřena SPK v čele s Oldřichem Černíkem, jež měla na základě vytyčených směrů připravit právní normu pro její implementaci k 1. lednu 1966. Ještě v témže roce byly některé její zásady postupně uváděny do praxe a jejich účinnost testována. Ukázalo se ovšem, že přínos těchto dílčích změn byl spíše sporný, a proto Černík na prosincovém plénu, které mělo zhodnotit první rok zavádění *nové soustavy*, požadoval urychlení celého procesu.²⁶¹ S kritikou nedůsledného zavádění reformních prvků zde vystoupil i Ota Šik. Ve svých pamětech líčil experiment z roku 1965, podle kterého se očekávalo že budou podniky „*nově podnikatelsky působit v podstatě za starých ekonomických podmínek*“, spíše jako snahu o diskreditaci důsledné reformy a cestu k jejímu tichému opuštění.²⁶²

Své výhrady proto jeho teoretická skupina vtělila do podkladu pro nadcházející sjezd s názvem *Program urychlené realizace nové soustavy řízení*, orientovaného na problematiku ekonomického chování podniků. Za podpory Černíka jej přijalo v dubnu 1966 plénum ÚV KSČ a o měsíc později skutečně i XIII. sjezd.²⁶³ Urychlená realizace ekonomické reformy tak v této fázi získala prostřednictvím Černíka zastání jak SPK, tak ekonomické komise v čele s Kolderem. Právě v Drahomíru Kolderovi, který ještě na podzim roku 1963 odmítal pustit do tisku Šikův článek a nevítal ani zařazení jeho týmu do příprav ekonomické reformy, se začal měnit. Čím rezervovanější postoj zaujímal první tajemník, tím více podpory nabízel reformě tajemník pro ekonomiku.²⁶⁴ Neochota prvního tajemníka podněcovat v otázce ekonomické reformy živelnou diskusi se odrazila například i v jeho návrhu z dubnového jednání

²⁶⁰ Průcha, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992* (2. díl). 2009, s. 386.

²⁶¹ Urychlit například přestavbu velkoobchodních cen, jež byla původně plánována na rok 1968 a důsledně spojit ekonomické zájmy společnosti se zájmy podniků. Viz Vondrová, Jitka: *Ekonomická reforma 1965-1969*. 2010, s. 10-11.

²⁶² Šik, Ota: *Jarní probuzení: iluze a skutečnost*. 1990, s. 129.

²⁶³ Vondrová, Jitka: *Ekonomická reforma 1965-1969*. 2010, s. 11.

²⁶⁴ Šik, Ota: *Jarní probuzení: iluze a skutečnost*. 1990, s. 137. Toto nové „spojenectví“ zaznamenal, a neschvaloval, i Novotný, neboť v prosinci vyprávěl sovětskému velvyslanci, jak tajemníka pro ekonomiku „*ovlivňoval a stále ovlivňuje ředitele Ekonomického ústavu profesor Šik, jenž byl na ÚV ostře kritizován za snahu vnutit nám v mnoha ohledech jugoslávskou variantu řízení hospodářství*.“ Viz Vondrová, Jitka (ed): *Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969*, 2011, s. 38 (Dokument 2, 1966 27. prosince, Praha – Zápis rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným k situaci v mezinárodním komunistickém hnutí a vnitropolitické situaci v Československu, zejména o potížích v ideologické oblasti).

předsednictva, aby usnesení ÚV nebyla do sjezdu veřejně publikována.²⁶⁵ Ještě více patrná byla na samotném sjezdu, kde se snažil Šikovi zabránit, aby přednesl svůj příspěvek.²⁶⁶

Jeho snaha však nebyla úspěšná, a proto zde ekonom mohl, za bezprecedentních ovací, učinit odvážné proklamace, které již mířily za hranice hospodářské problematiky:

*„Znamená-li tedy nyní zavádění nové soustavy ekonomického řízení také velký pokrok kupředu v demokratizaci naší společnosti – a strana v této oblasti opravdu vykonala velký kus práce od posledního sjezdu, - pak by bylo třeba do příštího sjezdu zajistit opět hlubokou analýzu celého problému demokracie vztahů v celé politické a řídicí oblasti a připravit potřebné návrhy. Stejně je třeba dále rozvíjet i vnitrostranickou demokracii.“*²⁶⁷

Implementace nové soustavy začátkem roku 1967 ale skutečně začala do hospodářství vnášet nesoulad a prokazovat nekomplexnost některých přístupů. Zatímco pro Černíka (a částečně i Koldera)²⁶⁸ to byl signál k ústupu od reformy, Šikova teoretická skupina naopak lobbovala za její důsledné uplatnění. V květnu 1967 už Černík před plenárním zasedáním hovořil o tom, že za současné situace by bylo neúčinné zavádět další změny, a že je třeba křehkou ekonomiku konsolidovat. Tento postoj byl vtělen i do závěrečného usnesení, čímž se v danou chvíli od důsledné implementace ekonomické reformy de facto upustilo.²⁶⁹

Začal-li se první tajemník opět obávat případných zmatků, které by do hospodářství mohla vnést – a v současnosti skutečně vnášela - jeho decentralizace, pak přelévání těchto tendencí do politické roviny jej muselo zajisté děsit; resp. docházelo-li by k nim nekontrolovaně. A zdálo se, že přesně takovýto efekt činnost osobnosti, jakou byl Ota Šik, vyvolávala. A jak trefně připomněl Drahomír Kolder v prosinci 1967, byl to právě Novotný, kdo z něj osobnost učinil.

²⁶⁵ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 78. Záznam diskuse na 146. schůzi předsednictva ÚV KSČ dne 13. dubna k bodu 1/ Hlavní směry hospodářské politiky, 1/b Základní směry a cíle rozvoje národního hospodářství do roku 1970, 1/c Referát soudruha O. Černíka k hlavním směrům a cílům rozvoje národního hospodářství do roku 1970 pro plenární zasedání ÚV v dubnu.

²⁶⁶ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 137-141.

²⁶⁷ XIII. sjezd Komunistické strany Československa. 31. V.-4.VI. 1966. 1966, s. 308.

²⁶⁸ Ekonomická komise pod jeho vedením se připojila ke stanovisku SPK. Přesto Šik ve svých pamětech označoval Koldera na podzim 1967 za jednoznačného podporovatele ekonomické reformy, který ovšem nebyl přesvědčen o reformě v politické oblasti. Viz Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 158.

²⁶⁹ Vondrová, Jitka: Ekonomická reforma 1965-1969. 2010, s. 12.

„Soudruh Novotný mi tehdy, když jsme diskutovali po plénu, řekl, že dělám frakční činnost Kolder-Šik. Tak k tomu bych také chtěl v předsednictvu vyjasnit své pozice, protože já jsem z Šika slavného člověka neudělal, soudruhu Novotný, to jsi ho udělal ty.“

A odkázal na zásah Novotného, díky kterému reformní myšlenky spatřily světlo světa z pera Oty Šika na stránkách *Rudého práva* na podzim roku 1963, a který tím způsobil, že *„nikoliv strana, ale fakticky před veřejností (se) stal Šik hlavní osobou.“*

Z pohledu jedněch tedy reforma, za kterou se Novotný v její iniciační fázi postavil, vnášela do systému nejistotu nebo ohrožovala jejich dosavadní metody práce.²⁷⁰ Jiní, k nimž lze zařadit i Šika, si zase začali uvědomovat, že již nebudou moct využít autority prvního tajemníka k prosazení svých zájmu. Zdálo se, že v zájmu prvního tajemníka byl zase opatrný ústup od reformy, čímž ovšem neuspokojil ani zájem oněch, kteří se od ní snažili distancovat razantněji, ani těch, co ji naopak razantně prosazovali. V očích většiny aktérů zahrnutých do rozhodovacího procesu, i těch nových, které do něj zahrnul přímo sám Novotný, se první tajemník stával v roli arbitra vyvstalého konfliktu neužitečným.

8.2 Antonín Novotný a spisovatelé

Od vydání *Stavu a poslání kulturních časopisů* v únoru 1964 pokračovaly pře o to, jaké by mělo být poslání kulturních časopisů a v jakém stavu se vlastně nacházejí. Nejvíce stížností na jejich činnost mířilo z nižších pater stranického aparátu nebo z oddělení, do jejichž kompetencí kultura a literatura nenáležely.²⁷¹ V českém prostředí se pro ideologické orgány stávala stále problematičtější redakční praxe *Literárních novin*. Úměrně s tím, jak stoupala popularita tohoto týdeníku Svazu československých spisovatelů – jeho průměrný náklad činil v šedesátých letech kolem 160 000 výtisků²⁷² - stoupal i počet cenzurních zásahů - v letech 1963-1964 z 25 na 124.²⁷³ Ideologické oddělení dokonce nechalo redakci LN přepracovat její plán na první pololetí roku 1965, neboť dle jeho závěrů nerespektoval úkoly ideové a kulturně politické. Ve zprávě *K některým aktuálním problémům na kulturní frontě* z dubna roku 1965 jeho vedoucí Pavel

²⁷⁰ A jistě zde byli i tací, kteří s její podobou bytostně nesouhlasili.

²⁷¹ Stížnosti přicházely například z oddělení zemědělského a průmyslového nebo od ozbrojených složek. Viz Kaplan, Karel: *Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956-1968*. 2008, s. 380.

²⁷² Mervart, Jan: *Fenomén Literárních novin*. In Červinka, František: *Inspirace Pražské jaro 1968 - sborník statí*. 2014, s. 170.

²⁷³ Kaplan, Karel: *Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956-1968*. 2008, s. 380.

Auersperg na půdě ideologické komise konstatoval, že problémy časopisů dosud nebyly překonány. Za vinu kladl tento stav i orgánům Svazu čs. spisovatelů, které prozatím činnosti redakcí svých periodik nevěnovaly dostatek pozornosti.²⁷⁴

V září roku 1965 předložil Auersperg sekretariátu ÚV KSČ k projednání *kontrolní zprávu o plnění stanoviska ÚV KSČ k poslání a stavu kulturních časopisů*. Zpráva se již tradičně nesla v rozporuplném duchu. Z části proto, že roztržičnost a rozpornost vyzorovala i mezi spisovateli. A to takovou, při níž „*zdravá diferenciac*“ přerůstá v „*atomizaci*“. Na straně jedné se z časopisů vytrácí „*stranickost*“, na straně druhé se zde od některých spisovatelů objevují „*seriózní pokusy o formulování komunistické angažovanosti*“ a „*nesprávné názory nezůstávají bez odezvy*“. Přesto, nebo právě proto, si první tajemník na okraj zprávy svou červenou tužkou poznamenal: „*Třeba méně optimismu.*“ K této poznámce jej možná přivedlo množství odstavců o nedostatku „*stranickosti*“, které si v textu podtrhal. Nepomohlo ani, že zpráva pozitivně ocenila přínos setkávání Novotného s kulturními pracovníky.²⁷⁵ Poslední takové setkání se odehrálo s představiteli uměleckých svazů na Pražském hradě 15. února toho roku. Referát prvního tajemníka se zde nesl v duchu příslibů vědecko-technické revoluce a nové hospodářské soustavy řízení. Problémovým jevům v kulturní sféře se nevěnoval.²⁷⁶

V září roku 1965 už ale měl první tajemník jisté důvody k roztrpčení. Tou dobou totiž byla v plném proudu kauza časopisu *Tvář*. Měsíčník založený v roce 1963 jako časopis pro mládež budil od počátku pozornost orgánů SČSS pro svou úroveň a zaměření. V průběhu druhého ročníku existence se dostal i do hledáčku ideologických orgánů. Pavel Auersperg se k němu vyjádřil v dubnové zprávě, kde pravil: „*Což nestojíme tváří v tvář TVÁŘI, jejíž program se vyhraňuje do podoby, která nás nemůže nechat lhostejnou.*“²⁷⁷

²⁷⁴ NA, f. 10/5, sv. 5, a. j. 21, b. 1. Referát s. Auersperga k některým aktuálním problémům na ideologické a kulturní frontě představený na schůzi ideologické komise dne 25. dubna 1965.

²⁷⁵ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 196. Kontrolní zpráva o plnění stanoviska ÚV KSČ k poslání a stavu kulturních časopisů (Příloha III).

²⁷⁶ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 210. Porada se zástupci uměleckých svazů a s představiteli kultury dne 15. 2. 1965. (Spisovatele zde podle návrhu měli zastupovat J. Šotola, J. Procházka, V. Mihálik, M. Vlado, M. Stehlík, M. Ferko, P. Karvaš, V. Závada, J. Otčenášek. Viz tamtéž, Návrh účastníků setkání s I. tajemníkem ÚV KSČ, s. Antonínem Novotným 15. února tr. v 15 hod.) Kulturní tvorba však byla tématem následné diskuse – její přepis viz Kaplan, Karel: *Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956-1968*. 2008, s. 332-334.

²⁷⁷ NA, f. 10/5, sv. 5, a. j. 21, b. 1. Referát s. Auersperga k některým aktuálním problémům na ideologické a kulturní frontě, přednesený na schůzi ideologické komise dne 20. dubna 1965.

Už v květnu roku 1965 se ale na ideologický úsek vrátila „Novotného pravá ruka“, Jiří Hendrych, který po Vladimíru Kouckém převzal vedení ideologické komise. Hendrych byl blízkým přítelem Antonína Novotného – poznali se za války v koncentračním táboře Mauthausen – a v řídicích funkcích stranického aparátu se pohyboval od konce čtyřicátých let.²⁷⁸ Ve druhé polovině padesátých let povýšil do funkce tajemníka odpovědného za ideologický úsek. V kuloárech byl znám jako někdo, komu se dařilo mírnit rozpory a nalézat přijatelná východiska; někdo kdo dovedl „udělat z ježka kouli.“²⁷⁹ Proto se nyní, po krátkém intermezzu na zemědělském úseku, jevil jako nejpovolanější osoba, jež by mohla být schopna rozštěpené spisovatelské řady a ideologické orgány sjednotit. Dušan Hamšík jej v memoárech vystihl následovně:

*„Jiří Hendrych – každý přítomný věděl, že je to po Soudruhovi druhý nejmočnější muž ve straně i státě. (...) rozhodně nepatřil k méně vzdělaným a zběhlým členům tehdejšího stranického centra a jehož předchozí dráha svědčila o značné obratnosti a bystrosti, s jejíž pomocí se mu dařilo dodávat neživotným schémátům a poučkám jistý lesk, logiku a zdání koncepce. Vědělo se o něm, že nepatří mezi ‚nejtvrdší muže‘, že používá i jiných prostředků než zákazů a příkazů a že mu jako tajemníku ÚV, do jehož kompetence spadá umění, věda, školství, a propaganda, tedy obory, v nichž jen málo lidí sdílí tuhý oficiální kurs, velmi záleží na pověsti člověka přístupného argumentaci a svým způsobem liberálního.“*²⁸⁰

Ani Hendrychovi, kterého Novotný prokazatelně považoval za nejspolehlivějšího spolupracovníka, se však nepodařilo zabránit, aby se situace kolem *Tváře* vyhrotila. Část redakčního kolektivu dokonce v říjnu zahájila podpisovou kampaň proti změnám ve svém středu, které schválilo předsednictvo ÚV SČSS na základě jednání s ideologickým oddělením. Podpis k ní připojil i Laco Novomeský. Současně se obdobnou kampaní pokusila vyvolat svolání mimořádného spisovatelského sjezdu. Tuto iniciativu pak zpětně vedení svazu odsoudilo.²⁸¹ Vzhledem k tomu, že časopis polarizoval samotné spisovatele – k jeho kritikům

²⁷⁸ Pouze po zatčení Rudolfa Slánského byl v letech 1952-1954 „odklizen“ jako krajský tajemník do Českých Budějovic.

²⁷⁹ Mlynář, Zdeněk: Mráz přichází z Kremlu. 1990, s. 86.

²⁸⁰ Hamšík, Dušan: Spisovatelé a moc. 1969, s. 25.

²⁸¹ NA, f. 02/1, sv. 124, a. j. 131, b. 3. Příloha III. Informace o současné situaci ve Svazu čs. spisovatelů.

se přidal například i Ladislav Mňačko – docílily ideologické orgány toho, aby vedení SČSS²⁸² souhlasilo s úpravou vydavatelských podmínek, která ve své podstatě znamenala zánik časopisu.²⁸³

Ideologickým orgánům se sice nepodařilo zažehnat krizi kolem měsíčníku, avšak povedlo se jim vyhnout administrativního zásahu. V jinak rozštěpeném vedení svazu se totiž nakonec prosadil proud vůči *Tváři* nenakloněný, což předznamenalo konec problematického časopisu. Dalo by se proto říct, že šlo z pohledu stranických orgánů o vítězství. V očích prvního tajemníka se ale patrně o veliký úspěch nejednalo. Ještě v březnu roku 1967 vyprávěl sovětskému velvyslanci, jak k „*mimořádně složité situaci v literatuře*“ přispělo, že se „*kolem časopisu Tvář sdružila skupina spisovatelů, kteří vystupují proti socialistickému realismu, že tato skupina je materiálně podporována z Francie emigrantem, antikomunistou Tigridem*“.²⁸⁴

Podobným způsobem jako s *Tváří* se už ideologickým orgánům nepodařilo vypořádat s *Literárními novinami*, se kterými až do IV. spisovatelského sjezdu pokračovaly tahanice jak o jejich obsahovou stránku, tak o obsazení redakce. Svazovým orgánům se totiž nedařilo zajistit, aby kádrové změny, a to především na postu šéfredaktora, na nichž se usnesly na základě jednání s ideologickým orgány, byly skutečně provedeny.²⁸⁵ U pracovníků ideologických orgánů, kteří se těchto vyjednávání účastnili, měla současně začít klesat autorita prvního tajemníka, jehož postoj vůči periodikům se postupně stával čím dál méně kompromisním (viz citát Dušana Hamšíka z úvodu kapitoly).

Od začátku roku 1967 ideologické orgány pracovaly společně s orgány SČSS na přípravách IV. sjezdu svazu. V únoru předložily sekretariátu ÚV KSČ orgány svazu poklady k červnovému sjezdovému jednání. Ten však pro „*ideovou nevyhraněnost*“ předložených materiálů podmínil určení termínu sjezdu schválení ideologickou komisí.²⁸⁶ Po

²⁸² Hovořím-li o „vedení SČSS“ nebo jeho „orgánech“, jedná se o zastřešující pojem pro ústřední výbor svazu a (nebo) jeho stranickou skupinu. Ústřední výbor zasedal ve stejném složení jako stranická skupina, rozšířená o několik málo bezpartijních členů, a schvaloval jí projednané návrhy.

²⁸³ Podrobněji ke kauze měsíčníků *Tvář* viz Mervart, Jan: *Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let*. 2010, s. 125-140.

²⁸⁴ Vondrová, Jitka (ed): *Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969*, 2011. s. 47-48.

²⁸⁵ Podrobně viz Mervart, Jan: *Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let*. 2010, s. 159-172.

²⁸⁶ NA, 10/5, sv. 8, a. j. 30, b. 1. Přípravy IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů.

několikaměsíčním vyjednáváním mezi orgány svazu a orgány ideologickými schválilo předsednictvo ÚV KSČ nakonec na schůzi 13. června datum termínu sjezdu a složení stranické delegace v čele s Jiřím Hendrychem. V řadách PÚV nicméně nadále panovaly obavy o jeho poklidný průběh. Obavy prvního tajemníka se promítly i do kritiky příliš „*benevolentního tónu*“, ve kterém se nesl Hendrychův sjezdový referát, jež předsednictvo projednávalo 20. června. Poměrně překvapivě se proti Novotného kritice postavil Jaromír Dolanský, který upozorňoval na nutnost neházet spisovatele do jednoho pytle a důsledně diferencovat.²⁸⁷

Jen pár hodin před zahájením sjezdu vystoupil Jiří Hendrych před spisovateli s projevem, jehož výhružný tón, pro tohoto tajemníka netypický, mnohé z nich zaskočil.²⁸⁸ Ani Hendrychovo vystoupení, ani několikaměsíční příprava sjezdu, však nezabránilo tomu, aby nakonec skončil v očích stranického vedení fiaskem.²⁸⁹ Obava, že se sjezd stane „*volnou tribunou, do které komunisti nemusí jít jednotní*“,²⁹⁰ se naplnila. Jeho průběh vyvedl Jiřího Hendrycha natolik z míry, že při čtení Solženicynova dopisu opustil společně se stranickou delegací rozčileně sál. Traduje se, že s výkřikem: „*Všechno jste prohráli!*“²⁹¹ Na sjezd se vrátil následující den z usnesení předsednictva, aby jeho dosavadní průběh projednal se stranickou skupinou svazu a vystoupil s vlastním projevem.²⁹²

Spisovatelé toho v tuto chvíli skutečně prohráli mnoho. Nutno podotknout, že ani v jejich řadách nepanovala shoda na hodnocení průběhu sjezdu. Absencí jednoty mezi spisovateli, a především ve vedení jejich svazu, pak argumentovaly vrcholné orgány, když sáhly k administrativnímu zásahu, jež převedl správu *Literárních novin* pod ministerstvo kultury a

²⁸⁷ Podrobně viz Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 186-188.

²⁸⁸ Hamšík, Dušan: Spisovatelé a moc. 1969, s. 25.

²⁸⁹ Na sjezdu v roce 1967 už nijak výrazně nevystoupili slovenští spisovatelé. První tajemník si ostatně jejich roli zde vcelku pochvaloval, stejně jako to, že se na Slovensku podařilo „*srazit masový vliv Kulturního života*.“ Viz NA, f. 02/1, sv. 44, a. j. 45, b. 4. Více k samotnému průběhu sjezdu např. Kaplan, Karel: „Všechno jste prohráli!“: (co prozrazují archivy o IV, sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967). 1997, s. 103-126, Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. 2010, s. 190-217.

²⁹⁰ NA, 10/5, sv. 8, a. j. 30. b. 0. Záznam z diskuse 6. schůze ideologické komise ÚV KSČ 6. května.

²⁹¹ Kaplan, Karel: „Všechno jste prohráli!“: (co prozrazují archivy o IV, sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967). 1997, s. 11.

²⁹² NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 205. Usnesení 38. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 27. června 1967 k bodu 12: Vystoupení s. Jana Procházky a dalších spisovatelů.

informací. S nejradikálnějšími řečníky (P. Kohout, I. Klíma, A. J. Liehm, L. Vaculík) bylo zahájeno disciplinární řízení.

Co znamenala eskalace konfliktu se spisovateli pro postavení prvního tajemníka? K samotnému sjezdu zaujal, předvídatelně, stanovisko záporné. Nelišilo se však příliš od stanoviska ostatních členů vrcholných orgánů. Podstatnější se ovšem zdá být otázka, komu dával tuto eskalaci za vinu. Ta v jeho očích padla na ideologické orgány v čele s odpovědným tajemníkem. Práci Hendrycha na ideologickém úseku ostatně kritizoval řadu měsíců. Už v lednu roku 1967 před sovětským velvyslancem vyprávěl, jak byl nespokojený s prací kádrů ideologického oddělení, když se s ní bezprostředně seznámil v době, kdy zde zastupoval nemocného Hendrycha. Toho pak opakovaně „káral“²⁹³ a naléhal na zvýšení dohledu nad svěřeným úsekem.²⁹⁴ To, že ve výběru odpovědných kádrů (v orgánech svazových i ideologických) viděl cestu ke sjednocení spisovatelské obce, ilustruje například Novotného výrok ze zářijového zasedání předsednictva, věnovaného přípravě nadcházejícího pléna, jež mělo přijmout opatření v reakci na průběh IV. spisovatelského sjezdu.

*„Ne, že bychom neměli snahu, měli jsme určitou snahu. Proč se nám tato opatření nepodařila? Myslím, že jsme neměli sílu pro špatné kádrové hodnocení v lidech, že jsme stavěli do čela těchto institucí ty lidi a výsledky byly, že tyto komise, kterých jsme chtěli použít byly nedokonalé, protože tam byl silnější vlivy než vlivy strany.“*²⁹⁵

Na adresu ideologické komise se pak vyjádřil následovně:

*„Proč jsme tvořili například ideologickou komisi. Proč jsme tvořili komise ústředního výboru? Aby se tam odehrávaly základní boje, ať už ideologické, ekonomické apod., aby se vyměňovaly názory. Myslím, že komise nesplnila svůj úkol.“*²⁹⁶

²⁹³ V prosince 1967 na jeho adresu prohlásil: „Soudruh Hendrych pracuje řadu let v ideologické oblasti. Netvrdím, že na situaci vzniklé v této oblasti nese jen vinu on, ale v mnoha případech jsou nedostatky důsledkem jeho nerozhodnosti a kompromisnosti, což koneckonců dokazuje jednání sekretariátu i předsednictva o realizaci usnesení na tom to úseku.“ NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 54, b. 1. PÚV 13. 12. 1967 (Ověřený zápis).

²⁹⁴ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969, 2011. s. 47.

²⁹⁵ NA, f. 02/1, sv. 44, a. j. 45, b. 4. Stenografický zápis diskuse na 45. schůzi předsednictva ÚV KSČ dne 19. září 1967 k bodu: „Zpráva o průběhu a výsledcích stranického projednání IV. sjezdu Svazu čs. spisovatelů a návrh referátu k této otázce na plenárním zasedání ÚV KSČ v září 1967.“

²⁹⁶ Tamtéž.

Nejasnosti o tom, jak interpretovat rozporuplné směrnice kulturní politiky panovaly i ve druhé polovině šedesátých let. Vyvolávaly konflikty mezi samotnými spisovateli a mezi spisovateli a odpovědnými ideologickými orgány. Zatímco na počátku šedesátých let se první tajemník zhostil role arbitra tak, že se tyto rodící konflikty pokoušel vyvažovat a spíše mezi jejich aktéry nalézat společnou řeč, jeho pozice se ve druhé polovině desetiletí poněkud proměnila. Upustil od snahy vyvstálé konflikty z pozice své autority moderovat, a přímo se do nich zapojil. Ne snad ani tak přímým nátlakem na spisovatele, ale přístupem, který zaujal k jednání s ideologickými orgány. Ostatně, když čelil kritice na prosincovém zasedání předsednictva, vyčítal si, že vlastní komunikaci se spisovatelskou obcí omezil a této role se tím částečně vzdal.

„Souhlasím se soudruhy, že na tomto úseku velmi záleží na osobním styku představitelů strany a státu, na soustavné práci mezi příslušníky inteligence. Vy, soudruzi, víte, že jsem v jisté době v duchu této zásady čas od času svolával na besedy novináře, spisovatele, architekty, rektory a dokonce i hudebníky. Pokládal jsem to za nutné. (...) Pokládal jsem za nutné s těmito soudruhy se scházet a znovu podtrhuji, že toto období bylo dobré (...). Slyšet je, hovořit s nimi, nebát se jít s nimi do rozporů ovšem na základě skutečné diskuse, na základě demokratického systému ovšem neuhýbáním od stranických princip. Pak jsem to přestal dělat a vidím, že to byla chyba. Doporučoval jsem, aby takovou formou to bylo dále děláno, aby to dělali ostatní soudruzi, např. soudruh Hendrych a další.“²⁹⁷

Tím, že se Antonín Novotný vzdal své mediátorské role a zástupci ideologických orgánů jej nenahradili, místo arbitra zůstalo prázdné. Role prvního tajemníka se omezila na kritiku ideologických orgánů, kterým se kádrová opatření, ve kterých i on sám patrně spatřoval východisko ze situace, dařilo jen obtížně, nebo vůbec nedařilo, realizovat. I taková, u kterých se to povedlo, nepřinesla kýžený výsledek, jak ukázal IV. sjezd SČSS. Naopak, snaha o jejich prosazení plodila konfliktů se spisovateli ještě více. Vyvolala ale i konflikt s prvním tajemníkem, který opakovaně vyjadřoval nevoli nad řízením úseku. V otázce československých spisovatelů už Antonín Novotný namísto smířování jednotlivých aktérů přispíval k vytváření nových třecích ploch. Jeho počínání v této otázce pak pravděpodobně stálo i na počátku rozkolu mezi ním a jeho dosavadní „pravou rukou“, Jiřím Hendrychem.

²⁹⁷ NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 54, b. 1. PÚV 13. 12. 1967 (Ověřený zápis).

8.3 Antonín Novotný a Slovensko

Spor o interpretaci tzv. buržoazního nacionalismu a dopady, jaké jeho konstrukce a aplikace měly pro slovenskou společnost, byl rozsouzen koncem roku 1963 prostřednictvím závěrů Barnabitské komise. Nátlak na prošetření procesů s buržoazními nacionalisty poté, co měly závěry Kolderovy komise otázku politických procesů uzavřít, přicházel především z řad kulturních tvůrců. Nátlak, jemuž se vedení KSČ rozhodlo podvolit. Dokladem toho je i zpětné zhodnocení Vasilu Biľaka, který jím mimo jiné dal najevo, jak málo měly slovenské orgány situaci v kulturní sféře v průběhu roku 1963 pod kontrolou, když na společném jednání PÚV KSS a KSČ o tři roky později pravil:

*„O oznámení ÚV KSČ o rehabilitaci bylo řečeno, že je to tečka. Spisovatelé odmítli, že to není tečka, nejvýš čárka nebo dvojtečka, nebo začátek. Musí přijít přehodnocení IX. sjezdu, otázka buržoazního nacionalismu na Slovensku, a co s tím souvisí.“*²⁹⁸

Výsledky práce Barnabitské komise proto měly konečně udělat tečku za konstruktem tzv. buržoazního nacionalismu a zamezit recidivě jeho využití proti slovenským komunistům. Uvolněné poměry ve slovenské kultuře však nadále umožňovaly slovenské intelektuální veřejnosti navracet se do minulosti a otevírat témata, jež měla ve svém důsledku vysoce aktuální platnost; a to především v souvislosti s otázkou státoprávního uspořádání. V první řadě šlo o pokus o reinterpretaci Slovenského národního povstání (SNP), díky němuž ve druhé polovině šedesátých let stoupala také hvězda Gustáva Husáka – účastníka, vězně a především očištěného „buržoazního nacionalisty“.²⁹⁹

Pokus o reinterpretaci SNP byl podnětem pro zahájení diskuse o ještě hlubší minulosti. Na stránkách týdeníku SČSS *Kultúrny život* rozvedli na přelomu let 1966 a 1967 slovenští autoři³⁰⁰ polemiku o podmíněnosti ľudáctví ideou čechoslovakismu. V říjnu roku 1966 ji zahájil historik Juraj Fabian, který ve svém příspěvku označil ľudáctví za nevyhnutelný důsledek antihumánní a šovinistické ideologie české buržoazie – čechoslovakismu. K jeho kritice se

²⁹⁸ NA, f. 02/1, sv. 140, a. j. 148, b. 1. Stenografický záznam z diskuse na 148. schůzi předsednictva ÚV KSČ 26. dubna 1966 k bodu: „Zpráva předsednictva ÚV KSS o práci předsednictva ÚV KSS při uskutečňování politiky KSČ na Slovensku od XII. sjezdu.“

²⁹⁹ Doskočil, Zdeněk: Diskuse o čechoslovakismu a ľudáctví v éře reforem šedesátých let. In Hudek, Adam, Michal Kopeček a Jan Mervart (eds): Čecho/slovakismus. 2019, s. 312-317, dále Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 451-454.

³⁰⁰ Ze zástupců české inteligence se do debaty zapojil historik Milan Hübl.

přidali například novinář Roman Kalinský a částečně historička Zdenka Holotíková. Debata o tom, co bylo vlastně pro slovenský národ větším zlem, rozštěpila slovenskou inteligenci. Především se debata o čechoslovakismu vs. ľudáctví, přesunula z historické roviny do roviny aktuální - centralismus vs. autonomie (federace). Fabianovi odporovali autoři jako Edo Friš nebo Zora Jesenská. Jesenská například přiznávala myšlenku autonomie svou platnost, namítala ovšem, že bez prvotní liberalizace poměrů pozbude snažení o její získání, či dokonce její dosažení, smysl. Historický precedens, na jehož základě se tato debata rozpoutala, kontrovala Jesenská, totiž naznačoval, že centralizovaná republika měla pro Slovensko větší přínos, než ľudácký samostatný stát. Několik měsíců trvající diskuse na stránkách týdeníku ukončila až v březnu redakce *Kultúrneho života*; není známo, zda z vůle vlastní nebo na základě zásahu stranických orgánů.³⁰¹

Národnostní požadavky části slovenské intelektuální veřejnosti se tak ve druhé polovině desetiletí stávaly možná ještě odvážnějšími než na jeho počátku. Přesto se k nim slovenská politická reprezentace připojovala spíše zdráhavě. Ještě v roce 1966 koneckonců přispěl Vasil' Biľak do *Nové mysli* textem, který jednoznačně odmítl myšlenku federace.³⁰² Rozpačitost, s níž se vedení KSS v té době (ne)zasazovalo o lepší postavení Slovenska v rámci republiky se odvíjela i od skutečnosti, že jeho řady v této otázce nebyly jednotné. Existoval zde jak proud podporovatelů „centrem“ prosazované představy o *sbližování* a *splývání* obou národů (hlavně M. Chudík, M. Sabolčík, J. Kríž, J. Janík J. Lenárt), tak i proud stavící se za posílení slovenských orgánů. Byli zde přirozeně i ti, kteří vyčkávali, jak se situace vyvine.³⁰³ O tom, jak žalostné bylo postavení SNR, svědčilo například i prohlášení jejího předsedy z let 1962-1963 Jozefa Lenárta:

„Odo mňa skoro nito nič v tejto funkcii nechcel. Z vlády ma nikto nikam nevolal, vládne materiály mi neposielali, proste dostával som štátny plat a keby som sa o veciach nedozvedel

³⁰¹ V jejím závěru se ještě na toto téma odehrála na půdě Ústavu dějin KSS debata dvanácti slovenských a devíti českých komunistických intelektuálů – převážně historiků. Doskočil, Zdeněk: Diskuse o čechoslovakismu a ľudáctví v éře reforem šedesátých let. In Hudek, Adam, Michal Kopeček a Jan Mervart (eds): Čecho/slovakismus. 2019, s. 317-321.

³⁰² Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 439.

³⁰³ Sikora, Stanislav: Rozšířit právomoci slovenských národných orgánov. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, s. 89.

*v predsednictve strany, tak by som sa po štátnej linii nedozvedel nič, čo sa v tejto republike deje.*³⁰⁴

V roce 1964 tak nakonec byla role slovenských orgánů alespoň částečně posílena výše vzpomínaným usnesením ÚV KSČ z 7. května pod názvem *Za plnější uplatnění Slovenské národní rady*. Na jeho základě mělo dojít k propojení činnosti Slovenské národní rady a Národního shromáždění prostřednictvím komisí SNR (pověřenectev) a ministerstev. Tím se měla slovenská reprezentace podílet na vytváření celostátní legislativy. Aby tímto „splnutím“ ale nakonec neměly české orgány stále větší autoritu nad těmi slovenskými, ústřední orgány se měly části svých pravomocí vzdát ve prospěch slovenských protějšků. Pravomoci SNR a tamějších pověřenectev byly sice navýšeny, avšak podíl na celostátní legislativě slovenských státních orgánů byl nadále dosti nízký. Především proto, že státní orgány legislativu ve skutečnosti nevytvářely. O rok později hodnotil plnění usnesení Michal Chudík, předseda SNR, tak, že v praxi mnoho změn nepřineslo.³⁰⁵

24. dubna 1966 projednávalo predsednictvo za účasti zástupců KSS *Zprávu o práci predsednictva ÚV KSS o uskutečňování politiky KSČ na Slovensku po XII. sjezdu KSČ*, kterou zde předložil Alexander Dubček. Vyslovené výhrady přítomných k materiálu se týkaly spíše jeho popisné formy a nedostatečně hluboké analýzy problémů než samotného postupu slovenských orgánů při jejich řešení. První tajemník mohl v závěru schůze konstatovat, že až na maličkosti v diskusi nebylo velkých rozdílů.³⁰⁶ Ve svém vystoupení si dokonce pochvaloval, že nyní slovenské vedení přistupuje k problémům otevřeněji a predsednictvo začalo „brát věci do rukou“. Varoval před používáním výrazů jako český nebo slovenský nacionalismus, neboť je třeba „mluvit o nacionalismu jako nám cizí nepřátelské ideologii a jevu.“ Již zde však zpochybnil práci Barnabitské komise, když prohlásil, že „slovenští soudruzi, kteří pracovali v Barnabitkách v komisích měli zájem ne o to, aby strana vyšla posílena ze zkoumání problémů,

³⁰⁴ Sikora, Stanislav: Rozšírit' právomoci slovenských národných orgánov. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, s. 75

³⁰⁵ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 443-444.

³⁰⁶ Mnohem vyostřenějším způsobem interpretuje jednání toho dne na základě Dubčekových vzpomínek Stanislav Sikora. Novotný se měl snažit dokázat, že Dubček již situaci na Slovensku nezvládá, a nahradit jej ve funkci Michalem Chudíkem. Viz Sikora, Stanislav: Dubček kontra Novotný. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, s. 141.

pro které komise byly utvořeny, ale šlo jim o to, aby vítězně vyšel Husák a společnost kolem Husáka.“³⁰⁷ Požadavky slovenského vedení nicméně ještě na jaře 1966 neodrážely rozjitřenou atmosféru v kulturní sféře a zásadní konflikt o postavení Slovenska se v tuto chvíli ve vedení KSČ nerýsoval.

Vztah mezi Antonínem Novotným a vedením ÚV KSS a se tak patrně přiosťřil až v roce 1967, když jeho zástupci narazili na limity v posilování úlohy slovenských státních orgánů. Nejlépe pozorovatelné bylo toto zostření na zasedání předsednictva PÚV KSČ ve dnech 23.-24. března, věnovaného projednávání připravovaného zákona o národních výborech. V této souvislosti se objevil požadavek slovenských zástupců, aby jejich rozpočty na Slovensku schvalovala SNR. Následoval jej návrh na přiznání Bratislavě statutu hlavního města Slovenska. Antonína Novotného měl průběh jednání rozlítit natolik, že podle očitých svědků (V. Biľak, P. Colotka) po jeho skončení dokonce prohlásil, že Klement Gottwald udělal chybu, když vůbec kdy souhlasil s vytvořením slovenských národních orgánů.³⁰⁸ Alexander Dubček si zase na závěry z tohoto zasedání a neuspokojení slovenských požadavků stěžoval generálnímu konzulovi v Bratislavě Kuzněcovovi.³⁰⁹ O tom, že se v této věci „*protichůdné názory*“ a že šlo o jednání „*bouřlivé*“, informoval sovětského velvyslance i první tajemník. Kritizoval Dubčeka za to, že nevystupuje dostatečně tvrdě proti tendencím části slovenské inteligence rozdmýčkat protičeské nálady a že právě výsledkem jejího nátlaku jsou podobné návrhy. Předsednictvo se posléze shodlo, že by před veřejností mělo zůstat utajeno, že takto bouřlivá diskuse na toto téma proběhla, aby neposloužila jako voda na mlýn té části inteligence, která se snaží rozdmýčkat nacionalistické nálady.³¹⁰

³⁰⁷ NA, f. 02/1, sv. 140, a. j 148, b. 1. Stenografický záznam z diskuse na 148. schůzi předsednictva ÚV KSČ 26. dubna 1966 k bodu: „Zpráva předsednictva ÚV KSS o práci předsednictva ÚV KSS při uskutečňování politiky KSČ na Slovensku od XII. sjezdu.“

³⁰⁸ Sikora, Stanislav: Rozšířit právomoci slovenských národných orgánov. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, 93-94.

³⁰⁹ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969. 2011, s. 50 (Dokument 6, 1967, 26. květen, Bratislava – Informační zpráva generálního konzulátu SSSR v Bratislavě o česko-slovenských vztazích).

³¹⁰ Tamtéž, s. 48-49. (Dokument 5, 1867, 8. březen, Praha. – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným o československo-sovětských vztazích, situaci na ideologickém úseku a slovenské otázce).

V srpnu toho roku se první tajemník rozhodl po dlouhé době vydat na Slovensko a zde se ku příležitosti oslav výročí sta let od založení gymnázia zastavit v Martině. Jeho návštěva měla ale podobný efekt jako ta před čtyřmi lety v Košicích. Novotný odmítl jednat s představiteli Matice slovenské, když její správce Juraj Paška vyjádřil přání hovořit s prezidentem republiky o udržování styků s krajany v zahraničí. K tomu Novotný nesvolil s odkazem na Československý ústav zahraničí v Praze, který se těmto záležitostem věnoval. Po výměně názorů měl setkání urychleně opustit, aniž by převzal připravené dary. Paškův omluvný dopis pak prezidentská kancelář nepřevzala a poštou byl navrácen jako nedoručený. Novotného chování na této cestě bylo akterné, a posléze i veřejností, pochopeno jako hluboká urážka slovenského národa.³¹¹ (Nejasnosti kolem interpretace Novotného návštěvy viz následující kapitola.)

Postavení slovenských státních orgánů nebylo jedinou štěpící linií, jež se rýsovala v řadách slovenských funkcionářů a která vyostřovala vztahy mezi nimi a „centrem“. Podobně jako v českém prostředí rezonovala i v tom slovenském otázka ekonomické reformy. Již od roku 1965 se zde, a to i na půdě ÚV KSS, proti jejímu zavádění stavěl slovenský ekonom V. Pavledna. Varoval, že *nová soustava* jen těžko přispěje k růstu slovenského hospodářství v situaci, kdy do ní slovenské orgány nemohou promítnout své iniciativy. Na to, že postupná implementace ekonomické reformy od začátku roku 1967 – hlavně v lednu provedená přestavba velkoobchodních cen – dopadla negativně především na Slovensko, reagoval vystoupením na zářijovém plénu už i Alexander Dubček.³¹²

Napjatá atmosféra zářijového pléna byla předejrou k tomu, co se mělo odehrát na plénu příštím. To se sešlo ve dnech 30. a 31. října, aby projednalo teze *Postavení a úloha strany v současné etapě vývoje naší socialistické společnosti*. První tajemník ÚV KSS zde vystoupil s kritikou vnitrostranických podmínek a metod práce. Vyzýval k prohloubení vnitrostranické demokracie, aby strana v nové etapě už nemusela společnost direktivně řídit, ale vést ji. Kromě prohlášení o střetávání starého s novým, které v té době nebylo nijak neobvyklé, připojil, že

³¹¹ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 461-462.

³¹² Londák, Miroslav: Ku vzťahu KSČ a KSS na příklade ekonomických reforiem v 50. a 60. rokoch 20 storočia. In Kalous Jan a Jiří Kocián (eds.): Český a slovenský komunismus (1921-2011). 2012, s. 150-151. Viz též Sikora, Stanislav: Dubček kontra Novotný. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, s. 144.

„nositelům jednoho i druhého jsou konkrétní lidé.“³¹³ Obdobnou myšlenku vyjádřil možná ještě explicitněji v těchto větách:

*„Myslím, že závažnost situace je v tom, že ten, kdo ještě nepochopil základní změnu v etapě socialistického vývoje, nepochopil vývoj a nemá subjektivně možnost poznat tuto objektivní pravdu, nemůže dobře posuzovat ani jednotlivosti a při vší subjektivitě sebelépe myšlené oddanosti nemůže straně a socialismu napomoci na cestě vpřed.“*³¹⁴

Ať už se Dubček touto charakteristikou pokoušel vystihnout konkrétní osoby nebo zachytit obecné tendence, Novotný se v ní patrně rozpoznal a zareagoval na ni snad tím nejméně šťastným způsobem. Přestože se první tajemník ÚV KSS v příspěvku národnostní otázce věnoval ve dvou krátkých odstavcích – v prvním vyzdvihl dosavadní přínos vzájemného soužití a ve druhém hovořil velmi obecně o posílení aktivnější úlohy Slovenska v nadcházejícím období – Novotný jej, a celé slovenské vedení, nařkl z nacionalismu. Jedna věc byla obviňovat slovenské vedení, že proti projevům nacionalismu nepostupuje dosti tvrdě. Veřejně obvinít z nacionalismu nejvyššího slovenského stranického představitele už bylo věcí jinou. Zejména proto, že takové obvinění vyvolalo reminiscence tzv. buržoazního nacionalismu. Ten byl ale již před lety odhalen a odsouzen jako konstrukt využívaný k diskreditaci pouze a výhradně slovenských komunistů. Pro slovenské vedení to mohl být signál, že dokud bude v úřadu prvního tajemníka setrvávat Antonín Novotný, může nakonec být obvinění z nacionalismu využito k diskreditaci jak slovenských zájmů, tak ale i jakýkoliv požadavků vznášených slovenskými komunisty.

Říjnové plénum přijalo rezoluci k projednávaným tezím, avšak obvinění vznesená na jeho půdě mělo dořešit to nadcházející svolané na prosinec. A proto Dubček, společně s většinou slovenského vedení, jehož podporu v této věci měl,³¹⁵ jej vyhlíželi s cílem otevřít nikoliv národnostní otázku, nýbrž otázku metod práce vedení KSČ, resp. jeho prvního tajemníka osobně.³¹⁶

³¹³ Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír – Moravec, Jan (eds.): Komunistická strana Československa: pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968). 1999, s. 31 (Dokument 2, 1967, 30. říjen, Praha – Záznam vystoupení Alexandra Dubčeka na říjnovém zasedání ústředního výboru ÚV KSČ).

³¹⁴ Tamtéž, s. 26.

³¹⁵ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 463.

³¹⁶ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969. 2011, s. 59-60. (Dokument 10, 1967, 1. prosince, Praha. – Zpráva

9 První tajemník v čele strany: část druhá

„My se také v sekretariátě nehádáme o kompetence. Každý z tajemníků má své a za to zodpovídá. Pak se dohadujeme, kloubíme to dohromady a ono to jde.“³¹⁷

Takovýmto způsobem popsal první tajemník v lednu 1965 fungování jednoho z vrcholných orgánů. Je poměrně zajímavé, jak takto prostě vyjádřená charakteristika z úst Antonína Novotného koresponduje se zjištěními některých zahraničních badatelů z šedesátých let. Ve druhé polovině desetiletí však řešení otázek, z nichž ty patrně nejnaléhavější byly představeny v předchozí kapitole, vyvolávalo (nejen) na jejich půdě stále konfliktnější situace. Jak tedy nakonec v roce 1967 došlo k tomu, že to vše již nešlo „kloubit dohromady“?

Představila-li předchozí kapitola dopady, jaké měla proměna postoje Novotného v řešení těchto otázek na jeho chování v roli arbitra, následující kapitola se zaměří na to, jak ovlivnila jeho autoritu v čele stranického aparátu a vrcholných orgánů. Přestože zde jistě není možné hovořit o přímém vlivu, nelze nevidět, že otázky, se kterými se stranické vedení a aparát musely potýkat, posilovaly tamější konfliktní atmosféru. První tajemník v tuto chvíli pomalu ztrácel postavení arbitra, k němuž by bylo možné se při jejich řešení odvolat, neboť se v nich přímo i nepřímo angažoval a svými kroky další konflikty vyvolával.

Pro jeho autoritu v čele strany byly zásadní především vztahy s odpovědnými tajemníky a vedoucími funkcionáři. Ty se však, i s ohledem na výše uvedené, zdály být od poloviny šedesátých let čím dál napjatější. A to navzdory tomu, nebo možná právě proto, že obsazení těchto funkcí měl první tajemník de facto ve své moci. Jak úspěšně se mu tedy dařilo využívat nástrojů, kterými disponoval – výběru kádrů do vedoucích pozic, dohled nad klíčovými odděleními, neinformovanějšího přehledu o stranickém životě - k posílení této autority?

sovětského diplomata I. I. Udalcova o rozhovorech s některými československými politiky po říjnovém plénu ÚV KSČ ke sporům ve vedení KSČ)

³¹⁷ NA, f. 02/1, sv. 89, a. j. 94, b. 1. Záznam z diskuse na 96. schůzi předsednictva ÚV KSČ dne 5. ledna k bodům: „Usnesení předsednictva ÚV KSČ k návrhu zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“, „Organizační uspořádání výrobně technické základny“, „Teze o úloze vlády, jejích hlavních orgánech a úloze slovenských orgánů“.

9.1 První tajemník v čele aparátu

Důvody ke změnám na vedoucích postech stranického aparátu bývaly v zásadě dva. V prvním případě se odehrávaly v souvislosti s jeho reorganizací s cílem zefektivnit chod aparátu a posilnit ty úseky, na nichž se situace zdála být nepříznivá. Potíž spočívala v tom, že tyto poměrně časté reorganizace – ve druhé polovině šedesátých let probíhala jedna na jaře roku 1965³¹⁸ a další navrhoval první tajemník uskutečnit v roce 1967 – vnášely mezi jeho pracovníky nejistotu.³¹⁹ Ve druhém případě byly přímo výrazem nespokojenosti prvního tajemníka s výsledky vedoucích pracovníků. Přestože se těchto personálních výměn ve druhé polovině desetiletí neodehrálo tolik jako na jeho počátku, o to více důvodů k nespokojenosti s prací některých funkcionářů, jež dohledem nad klíčovými oblastmi pověřil, mohl první tajemník pociťovat.

Druhý případ se týkal především ideologického úseku - jeho oddělení a komise. Do pozice vedoucího ideologického oddělení byl po Jaroslavu Hesovi v lednu 1965 jmenován Pavel Auersperg. Auersperg byl v minulosti blízkým spolupracovníkem Vladimíra Kouckého, který si jej prosadil i do role vedoucího oddělení, a dosud působil jako vedoucí sekretariátu prvního tajemníka. Mělo se tak jednat o osobu více než důvěryhodnou. Tvůrci pak zpětně hodnotili období jeho nástupu jako návrat k restriktivnější politice. Režisér Ladislav Helge jej popsal jako „*mimořádně vzdělaného a mimořádně bezcharakterního člověka*“, se kterým byla jednání „*svízelná*“.³²⁰ Přesto však první tajemník s jeho prací s řízením oddělení prokazatelně nebyl spokojen. Nejenže se mu nedařilo v roce 1965 vypořádat s rebelujícími spisovateli kolem měsíčníku *Tvář*, ale ztrácel i kontrolu nad filmovou produkcí. Novotný mu dával za vinu natočení takových filmů jako *Ostře sledované vlaky* nebo *Kočár do Vidně* (prac. název *Vůz*) ad. Co bylo horší, některé filmy se natáčely přesto, že k nim ideologické oddělení, nebo dokonce osobně Auersperg, vydaly negativní stanovisko.³²¹

³¹⁸ Podrobně k reorganizaci viz Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 231-238.

³¹⁹ Tamtéž, s. 236-238.

³²⁰ Tamtéž, s. 250.

³²¹ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969, 2011. s. 38 (Dokument 2, 1966 27. prosince, Praha – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným k situaci v mezinárodním komunistickém hnutí a vnitropolitické situaci v Československu, zejména o potížích v ideologické oblasti), viz též NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 25. Vyjádření k literárnímu scénáři J.

I čas Vladimíra Kouckého ve funkci tajemníka odpovídajícího za ideologii a kulturu se krátil. Snažil-li se Novotný ještě v roce 1963 poněkud mírnit jeho razantní postup proti tvůrcům, o dva roky později se mu naopak jevil jako příliš mírný. Rozlítlo jej především, že ideologické oddělení umožnilo v roce 1966 vydání knihy Ladislava Mňačka *Jak chutná moc*. Novotný to kladl za vinu právě tehdejšímu vedoucímu oddělení i odpovědnému tajemníkovi. Koucký si proto za svůj postup vysloužil důtku.³²²

Za setrvání Auersperga ve funkci vedoucího oddělení měl lobbovat i na úsek se navrátilší Jiří Hendrych. Novotnému se však podařilo využít své autority a přimět Hendrycha, jakožto odpovědného tajemníka, aby předsednictvu 27. února 1967 předložil návrh na Auerspergovo odvolání. Ten byl odsunut do redakční rady časopisu *Otázky míru a socialismu* a na postu jej nahradil František Havlíček, redaktor *Nové mysli* známý pro své konzervativní postoje.³²³ Hendrychovi bylo uloženo, aby obměnil na 70 % pracovníků ideologických oddělení, neboť většina je tam „nakažena idejemi tzv. bezbřehé demokracie a liberalizace a nejsou schopni prosazovat stranickou politiku.“³²⁴

Stejně jako byl první tajemník nespokojen s prací vedoucích oddělení a odpovědných tajemníků na ideologickém úseku, začal od roku 1967 vyjadřovat obavu o řízení politicko-organizačního oddělení, jehož správu přenechal začátkem šedesátých let rovněž své „pravé ruce“. Hendrychovi, kterého zde zastupoval v době, kdy se zotavoval po prodělaném infarktu, nabízel, že od něj odpovědnost za oddělení opět převezme. V řeči pronesené na jednání předsednictva 13. prosince, kde čelil kritice za své vystoupení na říjnovém plénu a metody

Procházky pro film „Vůz“. O Procházkově filmu, který se již začal natáčet mimo jiné Auersperg napsal: „Procházkova pozice je dnes zřejmě taková, že o jeho usměrňování lze jen těžko hovořit. ‚Vůz‘ považujeme přes všechny klady za krok zpět a zbytečné rozmělnění námětů, které už vyřešil předtím lépe.“

³²² Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969, 2011, s. 47 (Dokument 5, 1967, 8. březen, Praha. – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným o československo-sovětských vztazích, situaci na ideologickém úseku a slovenské otázce).

³²³ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 258-260.

³²⁴ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969, 2011, s. 47 (Dokument 5, 1967, 8. březen, Praha. – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným o československo-sovětských vztazích, situaci na ideologickém úseku a slovenské otázce).

řízení aparátu, shrnul výhrady vůči práci oddělení a odpovědnému tajemníkovi následujícím způsobem:

„Tajemníci ví o kritice vznesené vůči politicko-organizačnímu oddělení, které jako nejdůležitější oddělení mělo přicházet s iniciativou, mělo by koordinovat vnitřní úkoly a dovádět k realizaci všechna usnesení ústředního výboru. Toto oddělení mělo v souladu s druhými odděleními reagovat na vnitřní problémy života strany při předkládání a organizování veškeré činnosti. Pravda je, že toto oddělení pracovalo velmi těžko a řada úkolů, která mu byla uložena, nebyla dodnes dopracována do konce. Měl jsem řadu námětů na řešení situace v tomto oddělení. (...) On (Hendrych) měl přicházet s návrhy, protože pod něj politicko-organizační oddělení spadá i s krajskými a okresními výbory strany. Já mám styk s krajskými a okresními výbory pouze přes soudruha Hendrycha, přes bulletin vydávaný organizačně politickým oddělením a tím, že čas od času je přijmu a že s nimi hovořím a podle otázek žádám řešení příslušných věcí v příslušných oddělení.“

První tajemník dokonce plánoval na lednovém plénu upozornit na to, že jej politicko-organizační oddělení dostatečně neinformovalo o dění ve vnitrostranickém životě:

„Styky se stranickými orgány měl soudruh Hendrych, já za tuto oblast nezodpovídal, odpovídal za ni soudruh Hendrych, tak jako ostatní sekretáři za své úseky. (...) Faktem je, že v poslední době značně mne (tajemníci) odřezávali od různých informací, dostával jsem materiálu poskrovnu a viděl jsem, že to není normální. Proto ať již dopadne jakkoliv rozhodnutí, zůstanu-li nebo jiný tajemník musí z těchto zkušeností vycházet. První tajemník musí mít první oddělení, politicko-organizační v ruce, kde je styk se stranickými orgány. To je podmínka řízení práce sekretariátu vůbec, styky s nižšími stranickými orgány jako zásada. Bez toho první tajemník nemůže pořádně pracovat, není plně informován, je odkazován na to, co mu kdo dává podle své vůle.“ ³²⁵

Ověřit, zda byl Novotný skutečně od informací „odříznut“, ať už od politicko-organizačního oddělení nebo od jiných, a zda to dokonce mohlo být záměrné, je poměrně obtížné. Ve fondu jeho kanceláře jsou i z posledního roku Novotného úřadování dochovány četné dokumenty, jež obdržel³²⁶ z politicko-organizačního oddělení s informacemi o reakcích nižších stranických složek na průběh a závěry plenárních zasedání, na implementované politiky

³²⁵ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 83. Diktát s. Novotného k pojetí a obsahu jeho vystoupení na lednovém plénu ÚV KSČ (teze II. varianta).

³²⁶ Společně s ostatními tajemníky ÚV.

(často v souvislosti s novou hospodářskou soustavou), mimořádné události (jako například IV. sjezd SČSS), oslavy apod. O jejich obsahové nevěrohodnosti, a tedy i ve prospěch slov prvního tajemníka, by však mohl svědčit třeba způsob, jakým byl (ne)informován o ohlasech své návštěvy Slovenska. Zatímco do širšího povědomí se vepsala jako skandální záležitost, zpráva politicko-organizačního oddělení ji označila za veliký úspěch. Novotného projevy byly dle jejího znění přijaty se zájmem a kladně; jmenovitě jeho vystoupení v Martině bylo „*zvlášť výrazně oceněno*.“³²⁷ Novotný sám ještě v roce 1968 popíral, že by při své návštěvě odmítl převzít připravené dary a způsobil jakékoliv pozdvižení.³²⁸ Zatímco s ohlasy na projev v Košicích z roku 1963 byl první tajemník víc než dobře seznámen - a to i proto, že na něj zareagovala slovenská kulturní veřejnost – jeho podobně skandální výstup v Martině se podle podkladů politicko-organizačního oddělení jako skandální vůbec nejevil. Těžko soudit, co mohlo stát za takto závažnou diskrepancí mezi dojmem, jaký Novotného návštěva udělala na očitě svědky a způsobem, jakým o ní informoval stranický aparát. Pokud se nejednalo o součást záměru odříznout slábnoucího prvního tajemníka od informací, a tuto možnost asi nelze s jistotou vyloučit, může být zdůvodnění banálnějšího charakteru. Nebylo úplně nezvyklé, že pracovníci stranického aparátu ve všech případech nedisponovali tím nejhlubším vhledem do problematik, o nichž přinášeli zprávy. Za neinformovaností prvního tajemníka tak mohla stát i nízká informovanost příslušných pracovníků. Není taky úplně nemožné, že celá záležitost na různé aktéry zapůsobit různým dojmem, a pouze interpretace některých vešla ve většinové povědomí. V kontrastu s ní se proto verze jiná může přirozeně jevit jako poněkud výstřední. Pro toto vysvětlení by mohlo svědčit i Novotného setrvávání v přesvědčení, že se při své návštěvě žádných neomaleností nedopustil.

Ke změně ve vedení politicko-organizačního oddělení nakonec přeci jen došlo. Nikoliv však na postu odpovědného tajemníka nýbrž přímo jeho vedoucího. V průběhu roku 1966 se totiž množila kritika směřující k výlučnému postavení Jana Svobody, vedoucího oddělení a mnohaletého spojence Antonína Novotného. Především tajemníci si stěžovali, že vedoucí politicko-organizačního oddělení je lépe informován a zasahuje do agendy jejich úseků více

³²⁷ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 24. Ohlas ze Slovenských krajů na návštěvu s. Novotného (Stranické informace, 30. srpna 1967).

³²⁸ Cit. podle Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 273. O Novotného návštěvě v Martině, včetně její interpretace jako připravené provokace, viz Sikora, Stanislav: Dubček kontra Novotný. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kulturní vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. 2002, s. 142-144.

než oni sami; a to včetně otázek kádrových. Situace vyvrcholila na prosincové poradě vedoucích oddělení, kde se to, slovy Drahomíra Koldera, „*proti Svobodovy vzbouřilo*.“ Novotný na tuto kritiku nakonec zareagoval 13. června následujícího roku na jednání předsednictva, z jehož usnesení byl Jan Svoboda přeražen do funkce vedoucího nově zřízeného oddělení pro mládež.³²⁹

Výsada rozdělovat odpovědnost mezi tajemníky a schopnost prosazovat téměř bez odporu návrhy na vedoucí pozice aparátu se i ve druhé polovině desetiletí prokazovala jako nepřilíš účinný zdroj autority. Přestože problémové úseky první tajemník obsadil osobami, které považoval za nejpovolanější, jeho kádrové změny nedokázaly zabránit narůstání tenzí v jejich rámci. Další tenze to navíc způsobovalo mezi odpovědnými pracovníky a prvním tajemníkem samotným. Jako problematické se rovněž ukázalo být vzdání se kontroly nad politicko-organizačním oddělením ve prospěch jednoho z těchto důvěryhodných pracovníků. Případ přesunu Jana Svobody z roku 1967 zároveň připomněl, že i tento zdroj autority, jakkoliv pochybný, není nevyčerpatelný.

9.2 První tajemník v čele vrcholných orgánů

Složení předsednictva ÚV KSČ neprošlo ani po XIII. sjezdu, který se sešel ve dnech 31. května – 4. června 1966, výraznými změnami.³³⁰ Jeho řady opustil pouze Zdeněk Fierlinger³³¹ a nahradil jej Oldřich Černík. Ten byl v roce 1960 v návaznosti na zhoršující se hospodářskou situaci degradován z postu tajemníka odpovědného za plánování do vlády jako ministr paliv. Podle vzpomínek Oty Šika toto Černík Novotnému nikdy nezapomněl.³³² V roce 1966 se ale jakožto místopředseda vlády, a současně od roku 1963 jako vedoucí SPK, do vrcholných pater stranické politiky navrátil. Po XIII. sjezdu jej Novotný navrhl za člena předsednictva právě

³²⁹ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 264-265.

³³⁰ Složení PÚV o. Černík, J. Dolanský, A. Dubček, J. Hendrych, M. Chudík, D. Kolder, B. Laštovička, J. Lenárt, A. Novotný, O. Šimůnek – o něm psal Šik jako o „starém kumpánu“ Novotného. Kandidáti M. Vaculík, A. Kapek, M. Sobolčík, M. Pastyřík, Š. Sádovský. Složení bylo přijato jednomyslně ÚV. Za tajemníky byli vybráni Hendrych, Kolder, Koucký a Štrougal. Sekretariát tvořili tajemníci ÚV plus Miroslav Pastyřík, František Pecha a Martin Vaculík. Viz NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 79. Zápis z ustanovující komise ústředního výboru ÚV KSČ 4. června 1966.

³³¹ Ve svých 74 letech opustil vrcholné orgány. Zůstal členem ÚV a předsedou Svazu čs.-sovětského přátelství. Viz tamtéž.

³³² Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 96.

proto, aby se mohl jako vedoucí SPK bezprostředně účastnit všech jednání.³³³ Ukázalo se ovšem, že tento krok nebyl pro prvního tajemníka zrovna šťastným. Od roku 1967 se totiž ze Slovenska ozývaly hlasy spekulující, že by právě Černík mohl v případě nastolení otázky dekumulace funkcí Novotného nahradit.³³⁴ A v prosinci roku 1967 se skutečně část funkcionářů, včetně Oty Šika, chystala Černíka při volbě podpořit.³³⁵

Přestože složení PÚV výraznými změnami neprošlo, vztahy mezi jeho členy se zejména v posledním roce stávaly čím dál konfliktnějšími. Ke stálým oporám prvního tajemníka patřili slovenští funkcionáři Jozef Lenárt a Michal Chudík, dále pak Bohuslav Laštovička, kteří na těchto pozicích zůstali i během vnitrostranické krize v roce 1967. Poté, co Prahu 8. prosince opustil generální tajemník ÚV KSSS zasedalo od 11. prosince předsednictvo ÚV KSČ téměř nepřetržitě a jednalo o nadcházejícím plénu. Rozhodovalo, zda by se v takto vyostřené atmosféře mělo vůbec odehrát a jestli by na jeho programu měla figurovat otázka rozdělení funkcí v situaci, kdy předsednictvo není schopno v odpovědi na ni dosáhnout shody. Všichni výše jmenovaní se postavili za Novotného, tedy proti nastolení otázky rozdělení funkcí prvního tajemníka a prezidenta. Lenárt například varoval před tím, aby takový počín nepůsobil stejným dojmem, a nepředstavoval podobný šok, jako když byl funkcí zbaven před třemi lety Chruščov.³³⁶

Zvláštním způsobem se v posledních několika letech vyvinul vztah prvního tajemníka a Drahomíra Koldera. Zatímco zpočátku s ním Antonín Novotný počítal jako s perspektivním kádrem, dokonce jej pověřil vedením rehabilitační komise, v průběhu šedesátých let mezi nimi došlo nejednou ke střetu. Kolder se například v roce 1967 na poradě tajemníků postavil proti Novotného podnětu na další reorganizaci aparátu, a ten nakonec dostatečnou podporu pro svůj návrh nezískal. Na jeho základě bylo sice obnoveno oddělení státních volených orgánů, avšak ke zřízení oddělení stavby, proti němuž protestoval právě Kolder, skutečně nedošlo. Historik Tomáš Hemza pak tuto událost interpretuje jako jeden z dokladů slábnoucí pozice Novotného

³³³ NA, f. KSČ-ÚV-AN I, ka. 79. Zápis z ustanovující komise ústředního výboru ÚV KSČ 4. června 1966.

³³⁴ Viz kapitola 7.

³³⁵ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 157.

³³⁶ „Víte, jak to zle dopadne, na nás jak působilo, když ... s Chruščovem. My jsme se tu rozčilovali, pamatujete? Tu jsme se všichni rozčilovali. A na naši veřejnost jak to dopadlo. (...) Tak vezměte to v úvahu tyto poznatky a dělejme to gramotně, ať političtí činitelé neodcházejí z funkcí jako nějací prostě zločinci, prosím vás pěkně, vždyť to je metoda nesprávná. NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 53, b. 1. PÚV 11. 12. 1967 (Ověřený zápis).

ve vedení strany.³³⁷ Konstantní napětí mezi oběma muži vyvolávala ale zejména ekonomická reforma. Ještě v roce 1963 se Novotný v souvislosti s (ne)vydáním Šikova článku rozčiloval, že Kolder jako odpovědný tajemník není dostatečně aktivní při hledání cesty z krize československého hospodářství. O tři roky později už ale vyprávěl, jak tajemníka pro ekonomiku „ovlivňoval a stále ovlivňuje ředitel Ekonomického ústavu profesor Šik, jenž byl na ÚV ostře kritizován za snahu vnutit nám v mnoha ohledech jugoslávskou variantu řízení hospodářství.“ V prosinci 1967 Novotný otevřeně říkal, že vztah mezi nimi nebyl dobrý.³³⁸ Navzdory tomu ale Kolder po celou dobu setrval ve vysokých funkcích.

Pro rozdělení funkcí se vyslovil i Jaromír Dolanský, poslední ze členů gottwaldovského vedení strany. Šik na něj ve svých pamětech vzpomínal jako na člověka vzdělaného, přemýšlivého a inteligentního, který si své mnohaleté členství v předsednictvu udržoval tím, že se nikdy ničemu příliš nevzpíral, a především se vždy přizpůsoboval tónu udávanému Moskvou.³³⁹ Možná, že tak právě v jeho postoji mohla určitou roli sehrát (ne)výmluvná návštěva generálního tajemníka ÚV KSSS v Praze.

Do jednání o nadcházejícím plenárním zasedání vstoupili i kandidáti předsednictva a někteří členové sekretariátu ÚV, kteří k němu byli přizváni. Ač tyto funkcionáři nedisponovali hlasovacími právy, jejich vystoupení přispěla k nastolení tónu debaty. Ke kritice Novotného se připojili V. Koucký, Š. Sádovský nebo L. Štrougal.³⁴⁰ Když 13. prosince usedlo předsednictvo k dalšímu jednání, využil první tajemník toho, že byl v předchozích dnech kritizován za nedodržování leninských metod. Snahou o jejich důsledné dodržování interpretoval skutečnost, že k jednání předsednictva tentokrát nepřizval jeho kandidáty; z nichž se, shodou okolností, část předchozí den připojila ke kritice jeho osoby.³⁴¹

Další z členů vrcholných orgánů, se kterým měl Antonín Novotný narušené vztahy, byl první tajemník ÚV KSS. Jednání předsednictva z 11. prosince předcházel jejich osobní rozhovor mezi čtyřma očima, a na samotném zasedání se Novotný za své chování a výroky o slovenských funkcionářích omluvil. Vysvětloval, že jeho záměrem nebylo slovenský národ

³³⁷ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 234-235.

³³⁸ NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 54, b. 1. PÚV 13. 12. 1967 (Ověřený zápis).

³³⁹ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 72.

³⁴⁰ Podpořili jej naopak M. Pastyřík a M. Vaculík. Viz Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 280.

³⁴¹ NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 54, b. 1. PÚV 13. 12. 1967 (Ověřený zápis).

jakkoli urazit.³⁴² Ze znění jeho úvodního příspěvku se zdálo, že tímto má první tajemník záležitost za vyřízenou. Přesto Alexander Dubček takto razantním způsobem přispěl do debaty o kumulaci funkcí, jež se nakonec rozpoutala.

„Byl bych velmi neupřímý, kdybych řekl, že taková kumulace je skutečně na prospěch i fyzickým možnostem, určité kapacitě mozkové, časové, to všechno jsou obrovské problémy, které přece jen jsou sjednoceny v osobě jednoho člověka, počínaje těmi významnými funkcemi prezidentskými, které tu jsou, vůči zahraničí a daleko víc po linii hlavy státu. (...) Samozřejmě myslím si, že ne dost dobře psychologicky působí na členy strany vědomí, že v jedné ruce je tu předsednictvo ústředního výboru strany, že je soustředěna i vrcholná státní moc, funkce prvního tajemníka, že je v tom i funkce hlavního velitele ozbrojených sil.“³⁴³

Ten, kdo ovšem otázku kumulace funkcí na schůzi předsednictva znovunastolil, nebyl Alexander Dubček, nýbrž první řečník toho dne. Člověk, od kterého by málokdo, a nejméně Antonín Novotný čekal, že zaujme v této situaci pozici, jakou zaujal. Navzdory rozepřím, které mezi Jiřím Hendrychem a prvním tajemníkem panovaly ohledně řízení (nejen) ideologického úseku, Novotný s jeho podporou nadále počítal. Spoléhal na něj celá léta, když mu postoupil dohled nad klíčovými odděleními a dokonce správu oddělení „prvního“. Nechal se jím zastupovat po dobu své nepřítomnosti při řízení schůzí vrcholných orgánů. V roce 1967 sovětskému velvyslanci dokonce vyprávěl, že ve chvíli, kdy je jeden z nich nepřítomen - na dovolené, v zahraničí - musí ten druhý „zůstat na ÚV“.³⁴⁴ Stranickému vedení, funkcionářům i v řadách inteligence byl jejich blízký vztah velmi dobře znám. Novotný byl proto viditelně otřesen, když přišel o svého dlouholetého spojence, ke kterému měl patrně i v osobní rovině blízko; minimálně k němu choval velikou důvěru.

Motivace Jiřího Hendrycha pro tento obrat není dodnes známá. Jistou roli mohly sehrát, podobně jako u ostatních funkcionářů, osobní ambice nahradit Novotného ve funkci prvního tajemníka. Tím alespoň vysvětluje jeho kroky v pamětech Ota Šik. Podle nich mu svou podporu měli zpočátku přislíbit D. Kolder a A. Dubček, kteří tím chtěli získat jeho hlas proti Novotnému.

³⁴² NA, f. 02/1, sv. 51, a. j. 53, b. 1. PÚV 11. 12. 1967 (Ověřený zápis).

³⁴³ NA, f. 02/1, sv. 51, a. j. 53, b. 1. PÚV 11. 12. 1967 (Ověřený zápis).

³⁴⁴ Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969, 2011, s. 46 (Dokument 5, 1967, 8. březen, Praha. – Záznam rozhovoru sovětského velvyslance v Československu S. V. Červoněnka s prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným o československo-sovětských vztazích, situaci na ideologickém úseku a slovenské otázce).

Naproti tomu Černík nebo Dolanský se měli Hendrychova nástupu obávat více než setrvání Novotného.³⁴⁵ Vezmeme-li v úvahu, jaké vysvědčení mu při poslední návštěvě vystavil Brežněv, lze si klást otázku, jak by i v případě, že by se Hendrychovi podařilo zajistit podporu v domácích podmínkách, zareagovala na jeho zvolení Moskva.

Třebaže takováto motivace mohla přispět k Hendrychově rozhodnutí odvrátit se od svého dlouholetého ochránce, domnívám se, že tím nelze zdiskreditovat skutečnost, že napětí mezi ním a prvním tajemníkem existovalo několik let. V prosinci 1967 pouze vygradovalo v otevřený konflikt, když si „muž číslo dvě“ patrně domyslel, že prostřednictvím jiné osoby v úřadu prvního tajemníka by bylo možné snadněji uskutečňovat své záměry; nebo že by se tou osobou snad mohl stát i on sám. Jiří Hendrych nakonec, myslím i trefně, vystihl, odkud se vlastně brala nevole stranického vedení, a proč se v jeho čele stával Antonín Novotný jako první tajemník pro fungování systému přítěží.

„Já v posledním období, to je možná rok, možná víc, se to začalo hodně měnit. V tobě se stupňovala nervozita, já vím, že jsme tady měli objektivní těžkosti, a v důsledku toho docházelo k jednostrannostem, někdy k předpojatosti. Méně jsi dal na náš hlas, než dříve. Já jsem se snažil tyhle věci vyrovnávat (...). Já nechci samozřejmě mluvit osobně, protože autorita prvního tajemníka, to není věcí osoby, to souvisí samozřejmě s autoritou předsednictva ústředního výboru strany. (...) myslím, že jde i o určitou ztrátu iniciativy z tvé strany v posledním roce. Že méně přispíváš k řešení problémů, než tomu bylo dříve ...“³⁴⁶

³⁴⁵ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 155-157.

³⁴⁶ NA, f. 02/1, sv. 51, a. j. 53, b. 1. PÚV 11. 12. 1967 (Ověřený zápis).

10 První tajemník v roli prezidenta: Antonín Novotný a (de)kumulace funkcí

„Nato došlo k hlasování. Naprostá většina hlasovala pro odvolání Novotného z funkce prvního tajemníka ÚV. Přitom se bez protinávrhu přijalo, že zůstane nadále prezidentem republiky a také členem politbyra. Problém byl tedy snáze řešitelný, než jsem původně očekával.“³⁴⁷

Myslím, že není potřeba opakovat, co vše se odehrálo na jednáních předsednictva, které od 11. do 18. prosince a začátkem ledna zasedalo téměř nepřetržitě, nebo na prosincovém a lednovém plénu, jež se nakonec vysloвило pro rozdělení funkcí. Popis těchto událostí, a velmi podrobný, přinesla jiná literatura. Tomáš Hemza rozebral jednání předsednictva i pléna ústředního výboru den po dni³⁴⁸ a Ota Šik zase poodhalil zákulisní machinace, které jej provázely.³⁴⁹ Ve svých pamětech vzpomínal na (i dost nepravděpodobná) uskupení, utvářející se v kuloárech s cílem obsadit úřad prvního tajemníka strany jinou osobou. Část z nich měla být navíc motivována ambicí se právě touto osobou stát - Černík, Kolder, a dokonce snad Hendrych. Za zmínku snad ještě stojí skutečnost, že se Novotný pokusil neúspěšně prosadit nahrazení prezidentského úřadu kolektivním tělesem – jakýmsi nejvyšším státním orgánem, prozatím ještě v čele s prezidentem vzhledem k symbolickému významu a popularitě jeho úřadu - a možná se tím tak vyhnout reálně hrozícímu nebezpečí rozdělení funkcí.³⁵⁰ Je poměrně zajímavé, že jej v návrhu nejprve podpořil, jinak „přeběhnuvší“, Jiří Hendrych.³⁵¹ Dokonce se přiklonil k tomu, aby otázku kumulace funkcí řešilo až březnové plénum.³⁵² Hendrychova motivace k tomuto kroku za dané situace je pak celkem obtížně čitelná.

Opozice proti Novotnému, nejen ve vrcholných orgánech, ale i v samotném ústředním výboru, byla tedy dosti heterogenní. Její součástí byli ti, kteří později zapadli do škatulek jak reformátorů, tak konzervativců a normalizátorů. Souhlasím zde proto s tezí Jana Rychlíka, který připomíná, že interpretace „ledna“ jako začátku demokratizačního procesu, je spíše zpětnou

³⁴⁷ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 163.

³⁴⁸ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 278-293.

³⁴⁹ Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 154-168.

³⁵⁰ NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 54, b. 1. PÚV 13. 12. 1967 (Ověřený zápis).

³⁵¹ NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 55, b. 1. Stenografický zápis zasedání předsednictva ÚV KSČ 14. prosince 1967 (ověřený zápis).

³⁵² NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 58, b. 0. Záznam z jednání předsednictva ústředního výboru KSČ dne 20. prosince 1967.

projekcí, jež se zrodila ve světle událostí tzv. pražského jara.³⁵³ Chápat tento střet jako střet reformátorů s konzervativci v čele s Antonínem Novotným se pak jeví jako nepřilíš přínosné. Ostatně, podle Oty Šika by se k „reformátorům“, vyjma jeho samotného, dala počítat snad jen šestice funkcionářů ze zhruba stočlenného ústředního výboru.³⁵⁴

Byl to právě Ota Šik, který se na stagnujícím zasedání rozštěpeného ústředního výboru 19. prosince rozhodl ve svém příspěvku provést přímý výpad proti Novotnému:

*„Ale jako hlavní, co bychom měli neodkladně podle mého názoru, soudruzi, na tomto zasedání provést, se mi jeví toto: Překonat nesmírnou kumulaci moci v rukou některých soudruhů, zejména soudruha Novotného, v níž vidím největší překážku rychlého procesu ozdravení strany.“*³⁵⁵

Dále navrhl (1) požádat Novotného, aby se vzdal funkce prvního tajemníka ÚV KSČ, (2) sestavit komisi, která by připravila návrh dvou kandidátů do uvolněné funkce prvního tajemníka a několika dalších členů předsednictva, jež by jeho řady rozšířili. Ti, společně s prvním tajemníkem, by měli být vybráni v tajné volbě. (3) Pověřit rozšířené předsednictvo vypracováním návrhu na základní demokratizační opatření ve straně (4) a formulací akčního politického a ekonomického programu strany pro nejbližší období.³⁵⁶ Ještě než dal Antonín Novotný v lednu funkci prvního tajemníka k dispozici, pokusil se (neúspěšně) na základě tohoto vystoupení prosadit zahájení disciplinárního řízení s Otou Šikem. Ne snad, že by k jeho obsahu neměli ani ostatní členové předsednictva své výhrady.³⁵⁷

Usilovné hledání nástupce, který by byl pro rozštěpený ústřední výbor a jeho vrcholné orgány přijatelný, probíhalo souběžně s vyjednáváním o rozdělení funkcí. Otázkou zůstává, co nakonec sjednotilo nejednotné řady ústředního výboru, že se dovedly shodnout na tom, že právě

³⁵³ Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. 2015, s. 464-465.

³⁵⁴ Šik k nim řadil F. Kriegla, F. Vodsloně, V. Slavíka, V. Prchlíka, F. Vlasáka aj. Špačka. Viz Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. 1990, s. 156.

³⁵⁵ Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír – Moravec, Jan (eds.): Komunistická strana Československa: pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968). 1999, s. 38 (Dokument 3, 1967, 19. prosince, Praha – Záznam vystoupení Oty Šika na prosincovém zasedání ústředního výboru.)

³⁵⁶ Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír – Moravec, Jan (eds.): Komunistická strana Československa: pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968). 1999, s. 38-39.

³⁵⁷ NA, f. 02/1, sv. 52, a. j. 58, b. 0. Záznam z jednání předsednictva ústředního výboru KSČ dne 20. prosince 1967.

rozdělení funkcí přinese řešení vnitrostranické krize. Jak tedy nakonec tato kumulace nejvyšší stranické a státní funkce (ne)posloužila k posílení autority prvního tajemníka?

Předně, otázka kumulace funkcí nebyla nastolena jako produkt vnitrostranické krize. S myšlenkou rozdělení té nejvyšší stranické a státní se do budoucna reálně operovalo a promítla se i do tezí, jež schvalovalo říjnové plénium, jehož bouřlivý průběh tuto krizi odstartoval. Přijaté referendum, na něž se nakonec odvolalo i to z 5. ledna, konstatovalo, že „*přílišná kumulace funkcí nepřispívá ke kvalitě jejich provádění, a proto je nutno ji energicky odstraňovat*“, a postupovat tak v souladu s aktuální koncepcí politiky směřující k demokratizaci státněpolitické oblasti.³⁵⁸

Domnívám se, že otázku kumulace funkcí lze s nadsázkou označit za jakéhosi trojského koně. Novotného vyzyvatelé argumentovali tím, že kumulace funkcí s sebou nese i „*nesmírnou*“ kumulaci moci, která je v nové etapě vývoje společnosti nežádoucí. Jejich argument byl zároveň v souladu s obecným přesvědčením, jež se promítlo i do přijímaných materiálů, že stávající model sepětí státu a strany v takové míře jako doposud, jehož ztělesněním bylo právě sloučení nejvyšší státní a stranické funkce v jedné osobě, je třeba postupně opustit.

Tomu, zda s sebou kumulace nejvyšší státní a stranické funkce skutečně nesla i kumulaci moci byla věnovaná pátá kapitola. V ní jsem se pokoušela naznačit, že ve společenských podmínkách, ve kterých obě funkce plnil Novotný, z výkonu prezidentského úřadu možná osobě zastávající současně úřad prvního tajemníka mnoho výhod neplynulo. Naopak, jeho jednání ve funkci prvního tajemníka to možná spíše omezovalo. Představa přímé úměry mezi kumulací funkcí a moci nicméně posloužila jako nástroj pro ty, kteří v Novotného odchodu z funkce prvního tajemníka viděli možnost prosadit do ní osobu, jejíž autority budou moct snáze využívat k prosazení svých (různých) zájmů. To, že zde existovala možnost, aby Novotný setrval v kanceláři prezidentské zase uspokojilo ty, kteří se strachovali o zachování kontinuity a stability ve stranickém vedení; a současně tím mohlo naplnit i obdobný požadavek sovětského politbyra.

Nemělo-li Novotného odvolání působit zdáním „palácového převratu“, pak dekulace funkcí představovala kompromis mezi těmi, co by jinak v odvolání prvního tajemníka viděli

³⁵⁸ Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír – Moravec, Jan (eds.): Komunistická strana Československa: pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968). 1999, s. 42 (Dokument 4, 1968, 5 leden, Praha – Rezoluce lednového zasedání ústředního výboru KSČ).

nebezpečí diskontinuity a zároveň uvolnila cestu těm, kterým se skrze osobu prvního tajemníka nedařilo prosazovat své zájmy. Ve svém důsledku pak prezidentský úřad nepřinášel prvnímu tajemníkovi ani tak více moci, jako spíše příležitost využít představy o její kumulaci pro to, aby mohl být o moc plynoucí z výkonu funkce prvního muže strany připraven.

11 Shrnutí: část druhá

V předchozích kapitolách jsem svou pozornost zaměřila na vývoj a vyostřování napětí kolem otázek, s jejichž řešením se stranické vedení potýkalo i ve druhé polovině šedesátých let, a na jeho eskalaci v podobě vnitrostranické krize z roku 1967. Vývoj, jenž částečně předurčila jistá dezorientace prvního tajemníka z proměny sovětské politiky a ztráta jasného vzoru, jež by mohl následovat, a odvíjet tak od něj svou autoritu. Zejména proto, že se zdálo, že se tento vzor začíná odchylovat od toho, kterým se zaštiťoval zhruba poslední tři roky.

Nemalou roli v celém procesu sehrávaly komise ÚV, které svou činností přispívaly k formování vztahů mezi jednotlivými aktéry stupňujících se konfliktů. V práci byla nastíněna činnost ekonomické komise v čele s Drahomírem Kolderem a ideologické komise Jiřího Hendrycha. Jejich činnost navíc nepomáhala formovat vztahy pouze na poli hospodářství a v řadách kulturních tvůrců, ale zároveň mezi odpovědnými tajemníky a Antonínem Novotným. Vypůjčím si zde, domnívám se, že pro Novotného situaci v toto chvíli výstižnou, citaci politologa Graema Gilla. Ten na jinak institucionálně nedefinované postavení generálních a prvních tajemníků KSSS aplikoval optiku oboustranně závislého vztahu mezi patronem-klientem, a Chruščovův pád interpretoval jako výsledek frustrace nespokojených klientů s jeho patronáží. V roce 1980 proto napsal, že tím pro generálního tajemníka plyne do budoucna důležité poučení: „*Musí zajistit spokojenost svých klientů, chce-li si udržet jejich podporu.*“³⁵⁹

Nedovedu se proto ztotožnit s tvrzením, že by komise ÚV fungovaly jako pouhé „debatní kluby“.³⁶⁰ Jejich zřízení bylo výsledkem trendu odpovědného za přizvání nových aktérů do politického procesu, ale ukazovalo se rovněž, že přináší příležitost k vytváření většího počtu „nespokojených klientů“. Přestože možná zpočátku nemuselo být zřejmé, jakou roli v tomto procesu přímo sehrají, dopady jejich činnosti v mnoha rovinách nakonec nebyly bezvýznamné; a to i v rovině autority prvního tajemníka a roli, kterou na sebe při řešení palčivých otázek (ne)bral. Jedna z těchto otázek, slovenská problematika, pak na podzim roku 1967 odstartovala vnitrostranickou krizi, do níž se promítly jak o spory podobu politiky, tak i boj jednotlivých funkcionářů o moc. Spory, k jejichž řešení v posledních letech nedovedl z pozice autority své funkce přispívat a boj, jehož cílem už bylo Antonína Novotného z této funkce odstranit.

³⁵⁹ Gill, Graeme: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union. *British Journal of Political Science*. roč. 17, 1980, č. 2, s. 182.

³⁶⁰ Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). 2019, s. 227.

12 Závěr

*„V této souvislosti bych rád upozornil, že mnozí lidé měli falešnou představu o tom, jak fungovala ‚vedoucí úloha strany‘. Domnívali se, že Novotný a ostatní nejvyšší funkcionáři strany vykonávají takovou moc, že bez jejich vědomí ani kočka přes cestu nepřeběhne. Ve skutečnosti měli přímý vliv jen na své nejbližší okolí a na věci, které jim přišly na stůl.“*³⁶¹

V diplomové práci jsem vycházela, inspirovaná poznatky Carla A. Lindena, z předpokladu, že postavení prvního tajemníka v systému bylo ze své podstaty nestabilní. Zajímalo mě proto, co jeho autoritu v konfliktním prostředí posilovalo a jaké faktory ji naopak destabilizovaly. (Ne)formální zdroje autority prvního tajemníka jsem čerpala z výčtu, který ve snaze popsat fungování stranického aparátu provedl Karel Kaplan, a od něj jsem následně odvíjela i strukturu práce. Zároveň jsem si uvědomovala, že se v různých dobách mohly od role prvního tajemníka očekávat rozdílné věci, a tak i jeho autorita ve funkci mohla být determinována různými vnějšími faktory. Vzhledem k tomu, že jsem svou pozornost zaměřila na postavení prvního tajemníka v šedesátých letech, rozhodla jsem se pro lepší porozumění fungování systémů sovětského typu té doby sáhnout k „pluralistické tradici“, která byla jejich proměnami inspirována a jejíž zástupci přinesly v tomto ohledu cenné poznatky. Navzdory jeho výsadnímu, byť ne právě jasně definovanému, statusu, však postava prvního tajemníka nefigurovala ve středu zájmu jejich bádání. I proto mě zajímalo, jakou roli vlastně sehrával ve fungování systému, který Harold G. Skilling pro jeho vlastnosti označil za *kvazi-pluralistický autoritarismus* a jaké zdroje autority prvního tajemníka Antonína Novotného se vyčerpaly, že ji už v roce 1967 hrát nedokázal.

Dospěla jsem k závěru, že k postupnému vyčerpání jeho autority docházelo v návaznosti na proměnu sovětské politiky, která se začala odchylovat od kurzu nastoleného N. S. Chruščovem. Ten totiž na počátku šedesátých let sloužil prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ v mnoha ohledech jako vzor, jehož následováním čerpal autoritu nejen ze Sovětského svazu, ale rovněž si tím zajišťoval nezpochybnitelnou autoritu v domácích podmínkách. Po roce 1961 využil impulsu XXII. sjezdu KSSS, aby podpořil vyrovnání se s obdobím kultu osobnosti. Závěry Barnabitské komise pak na nějaký čas uklidnily rozjitřenou atmosféru na Slovensku, zejména v řadách kulturní veřejnosti. Přísliby vědecko-technické revoluce, jejíž diskurz XXII. sjezd rovněž nastolil, jej zase přiměly zasadit se o přizvání aktérů z expertního prostředí, aby se zapojili do příprav reformy systému, který procházel bezprecedentní hospodářskou krizí.

³⁶¹ Císař, Čestmír: Paměti: nejen o zákulisí pražského jara. 2005, s. 486.

Navzdory tomu, že otázka ekonomické reformy v intencích Šikova vědeckého týmu budila rozpory, byl to právě první tajemník, který zde sehrál roli arbitra konfliktu a zahájení prací na reformě díky své autoritě prosadil. Podobnou roli sehrával v té době ve vztahu ke kulturní scéně, kde různý postup různých funkcionářů podněcoval vzrůstání napětí. Na ideologickém úseku se za tu dobu vystřídali tři tajemníci s velmi různým přístupem – Č. Císař, V. Koucký a J. Hendrych. V první polovině šedesátých let se ještě Novotný snažil smiřovat rozpory, které vytvořilo „milostivé léto“ Čestmíra Císaře a návrat V. Kouckého.

Nutno podotknout, že všechny tajemníky si pro dohled nad touto oblastí vybral sám Antonín Novotný. Výsadní slovo v kádrové politice se tak možná ukazovalo být poměrně slabým stabilizujícím faktorem pro postavení prvního tajemníka. Jak vyzníval Čestmír Císař, první tajemník měl přímý vliv na své nejbližší okolí (viz citát). Projevoval se i tím, že mohl zvolit, koho do vedoucích funkcí dosadí. Nemohl už však zcela ovlivnit, jak tyto osoby se svěřenými funkcemi naloží, jak se vypořádají s dohledem a řízením svěřené oblasti; nebo co všechno mu díky nim „přijde na stůl“. Ostatně to, že přenechal dohled nad politicko-organizačním oddělením někomu jinému, byť své „pravé ruce“, sám později označil za chybu, které by se měl jeho nástupce vyvarovat.

Po nástupu Brežněva se podmínky pro úspěšné čerpání autority prvního tajemníka ÚV KSČ ze Sovětského svazu začínaly měnit. Změna se neprojevila ani tak ve vztahu sovětského politbyra k Novotnému, jako spíše v postavení Novotného „doma“. Vzhledem k tomu, že některé aspekty současné sovětské politiky byly založeny na distancování se od těch spojovaných s „Chruščovovou érou“, nemohl se o ni první tajemník tak snadno opřít. Snaha ji opatrně následovat však vnášela do systému další konflikty, a to zejména v otázce ekonomické reformy. Respektive v otázce rozsahu a přesahu do politické oblasti, jež iniciátoři reformy začali prosazovat jako nezbytné pro její úspěch.

V návaznosti na přetrvávající rozpory se začínala projevovat i proměna postoje prvního tajemníka ke kulturní sféře. Promítla se i do vztahu ke spisovatelské obci v podobě nové role, kterou ve zde přítomných konfliktech sehrával. Zatímco v první polovině šedesátých let se pokoušel ostří rozporů otupovat, a sehrávat tak spíše roli mediátora, ve druhé polovině se jeho aktivita omezila na kritiku pracovníků ideologických orgánů, což bylo příčinou vytváření dalších tenzí. Mimo jiné mezi ním a odpovědným tajemníkem, Jiřím Hendrychem, který nakonec při rozpoutání vnitrostranického konfliktu sehrál rozhodující roli.

Vnitrostranický konflikt by ale pravděpodobně nepropukl, nebo alespoň ne zrovna na podzim roku 1967, pokud by první tajemník nešťastně nevystoupil proti slovenským funkcionářům a neoživil vyšetřováním Barnabitské komise odsouzený koncept tzv. buržoazního nacionalismu. Postavení Slovenska bylo otázkou palčivou, které se stranické vedení věnovalo několik let, resp. v podstatě již od nastolení režimu. Dokud se ovšem proti státoprávní koncepci vyslovovala část intelektuální veřejnosti, a nikoliv vedení KSS, zásadní ohrožení pro tuto koncepci to neznamenal. Pouze to kladlo vyšší nároky na slovenské vedení se k těmto hlasům nějak postavit. Ve chvíli, kdy však i zástupci slovenského stranického vedení začali pociťovat, že jejich požadavky nejsou v „centru“ slyšeny, vztahy s ním se stávaly čím dál napjatější.

Mnoho z aktérů, kteří byli přizváni, aby se různými způsoby podíleli na politickém procesu, a to i prvním tajemníkem, se začínalo obávat, že pod záštitou jeho autority se jim nebude dařit prosazovat zájmy, s nimiž do tohoto procesu vstupovali. Tím, že přestával plnit neformální roli arbitra a mediátora, který by tak vnášel stabilitu do konfliktního systému, přišel Antonín Novotný o důležitý zdroj autority. Zbývající ze zdrojů, které měly autoritu prvního tajemníka podpírat, ji pak spíše podrývaly - jako například jeho kumulace funkcí. Od chvíle, kdy nedovedl k *pluralistickým trendům* přistupovat jako arbitr, k jehož instanci by se jejich aktéři mohli v případě vyvstání konfliktu odvolat, stával se pro systém nepotřebný. Začínala zde scházet autorita, kterou by různé skupiny chápaly jako využitelnou k prosazení vlastních iniciativ. Nedařilo se mu už ostří konfliktů otupovat, ale naopak je vyostřoval, aniž by měl dostatečnou oporu v úspěšně prováděné kádrové politice. Fungování systému tak spíše znesnadňoval, než aby k němu přispíval.

Tuto skutečnost si patrně uvědomilo i sovětské politbyro, čímž první tajemník přišel nakonec i o nejdůležitější zdroj autority pramenící z nejvyšší instance, ke které bylo možné se v rámci socialistického bloku dovolávat. Vzhledem k tomu, že sovětskému vedení současně záleželo na zachování stability, posloužila výborně skutečnost, že Novotný kumuloval funkci jak prvního tajemníka, tak prezidenta republiky. Jejich rozdělení a setrvání Novotného v prezidentském úřadu mohlo požadavek na zachování kontinuity a stability naplnit, a to nejen ze sovětské strany. Rozdělní nejvyšší státní a stranické funkce bylo navíc v souladu se směrem, jímž se v otázce vztahu státních a stranických orgánů hodlalo vedení KSČ v čele s Novotným do budoucna, byť možná ne v takto blízké budoucnosti, vydat.

Diplomová práce zajisté nepostihla všechny roviny, skrze které by bylo možné postavení prvního tajemníka analyzovat. Jeho role ve státní struktuře a napětí mezi státní a

stranickou sférou je zde pouze naznačeno. Vzhledem k tomu, že silové složky, nad nimiž držel první tajemník dohled, nakonec do procesu jeho odvolání nijak nezasáhly, byla tato rovina opuštěna úplně. Práce však poukázala na limity, které Antonín Novotný jako první tajemník a prezident republiky v jedné osobě pocíťoval a že označení typu „*Novotného režim osobní moci*“ nemusí odpovídat realitě. I využívání jeho „*osobní moci*“ totiž bylo podřízeno mnoha (vnějším) faktorům, jejichž vlivu byla práce věnována.

V práci se rovněž vyhýbám označování dobových aktérů jako reformátorů nebo konzervativců, neboť kdo byl považován za reformátora a kdo za konzervativce se v čase (několikrát) měnilo, přičemž pozice mnoha aktérů zůstávala nedefinovatelná. Domnívám se zároveň, že práce ukázala, že taková distinkce navíc nebyla v případě odvolání Novotného z funkce určující. Závěrem proto dávám k úvaze, zda by nebylo užitečnější nahlížet na pád Antonína Novotného optikou konfliktu různých zájmů, k jehož řešení nedovedl z funkce prvního tajemníka přispět, než jej interpretovat binárním způsobem jako spor reformního a konzervativního proudu, v němž Novotný nakonec prohrál.

13 Literatura

Primární prameny

Národní archiv, Praha, fond 02/1, Předsednictvo ÚV KSČ (1962-1966).

Národní archiv, Praha, fond 02/1, Předsednictvo ÚV KSČ (1966-1971).

Národní archiv, Praha, fond 02/4, Sekretariát ÚV KSČ (1962-1966).

Národní archiv, Praha, fond Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného (I. část).

Národní archiv, Praha, fond Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného (II. část - zahraničí).

Národní archiv, Praha, fond 10/5, Ideologická komise (1958-1968).

Vydané prameny

Vondrová, Jitka (ed): Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966-1969. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011.

Vondrová, Jitka: Ekonomická reforma 1965-1969. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2010.

Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír a kol.: Komunistická strana Československa. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970. Prosinec 1967- červenec 1968. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995.

Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír – Moravec, Jan (eds.): Komunistická strana Československa: pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999.

Sjezdové protokoly

XII. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 4.-8. prosince 1962. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1963.

XIII. sjezd Komunistické strany Československa. 31. V.-4.VI. 1966, Praha: Svoboda, 1966.

Memoárová literatura

Císař, Čestmír: Paměti: nejen o zákulisí pražského jara. Praha: SinCon, 2005.

Hamšík, Dušan: Spisovatelé a moc. Praha: Československý spisovatel, 1969.

Chruščev, Nikita Sergejevič: Khrushchev remembers: with and introduction, commentary and notes by Edward Crankshaw; translated and edited by Strobe Talbot. New York: Batnam Book, 1971.

Mlynář, Zdeněk: Mráz přichází z Kremlu. Praha: Mladá fronta, 1990.

Novák, Ladislav a Vladimír Procházka (ed.): Kancléřem tří prezidentů. Praha: Petrklíč, 2002.

Šik, Ota: Jarní probuzení: iluze a skutečnost. Praha: Mladá fronta, 1990.

Štrougal, Lubomír: Paměti a úvahy. Praha: EPOCH, 2009.

Sekundární literatura

Brown, Archie: Pluralism, Power and the Soviet Political system: A Comparative Perspective. In Solomon, Susan G. (ed.): Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. G. Skilling. London: Palgrave Macmillan, 1983.

Brown, Archie: Pluralistic Trends in Czechoslovakia. Soviet Studies, roč. 17, 1966, č. 4.

Brown, Archie: The Gorbachev revolution and the end of the Cold War. In Leffler Melvyn a Odd Arne Westad: The Cold War, vol III. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Brown, Archie: The Rise and Fall of Communism. London: Vintage, 2010.

Cvrček, Lukáš a Richard Pavlovič: Novotného „oblíbený Slovák“: role národnostní problematiky ve fungování mocenské elity KSČ v letech 1948-1969 na příkladu kariéry Jozefa Lenárta. In Paměť a dějiny, č. 3. 2020.

Doskočil, Zdeněk: Diskuse o čechoslovakismu a ľudáctví v éře reformy šedesátých let. In Hudek, Adam, Michal Kopeček a Jan Mervart (eds): Čecho/slovakismus. Praha: NLN, 2019.

Gill, Graeme: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union. *British Journal of Political Science* roč. 17, 1980, č. 2.

Hemza, Tomáš: Rozhodující síla strany: aparát ÚV v éře Antonína Novotného (1953-1967). Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2019.

Hoppe, Jiří, Markéta Škodová, Jiří Suk a Francesco Caccamo: „O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární týmy při ČSAV UK v 60. letech. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2015.

Hoppe, Jiří, Markéta Škodová, Jiří Suk a Francesco Caccamo: „O nový československý model socialismu“: edice dokumentů ke čtyřem interdisciplinární týmy při ČSAV UK v 60. letech. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2016.

Hough, Jerry and Merle Fainsod: How the Soviet Union is governed. Extensively rev. and enlarged ed. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1979.

Hough, Jerry: Pluralism, Corporatism and Soviet Union. In Solomon, Susan G. (ed.): *Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. G. Skilling*. London: Palgrave Macmillan, 1983.

Jančík, Drahomír: Kolaps třetí československé pětiletky (1961-1962): mechanismy nerovnováhy v centrálně-přídělovém modelu ekonomiky v porozumění Zdislava Šulce. In Kubů, Eduard, Jindřich Soukup a Jiří Šouša: *Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století: cyklický vývoj ekonomiky v procesu gradující globalizace*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2015.

Jančík, Drahomír: Mocenské centrum, direktivní plánování a hospodářská realita před nástupem Pražského jara. In Petráš Jiří a Libor Svoboda (eds): *Předjaří: Československo 1963-1967*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016.

Kaplan, Karel: „Všechno jste prohráli!“: (co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967). Praha: Železný, 1997.

Kaplan, Karel: Antonín Novotný: vzestup a pád „lidového“ aparátčíka. Brno: Barrister & Principal, 2011.

Kaplan, Karel: Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968. Studie a dokumenty. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993.

Kaplan, Karel: Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956-1968. Brno: Barrister & Principal, 2008.

Kaplan, Karel: Mocní a bezmocní. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989.

Kopstein, Jeffrey: The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.

Linden, Carl A.: Khrushchev and the Soviet Leadership: 1957-1964. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1966.

Londák, Miroslav: Ku vzťahu KSČ a KSS na příklade ekonomických reforiem v 50. a 60. rokoch 20 storočia. In Kalous Jan a Jiří Kocián (eds.): Český a slovenský komunismus (1921-2011). Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012.

Mervart, Jan: Fenomén Literárních novin. In Červinka, František: Inspirace Pražské jaro 1968 - sborník statí. Vysoké myto: Sumbalon, 2014.

Mervart, Jan: Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformních hnutích šedesátých let. Brno: Host, 2010.

Mervart, Jan: Stranická teorie tzv. národnostní otázky a čechoslovakismus. In Hudek, Adam, Michal Kopeček a Jan Mervart (eds): Čecho/slovakismus. Praha: NLN, 2019.

Pernes, Jiří: Antonín Novotný. In Ryantová, Marie a kol.: Českoslovenští prezidenti. Praha: Paseka, 2015.

Pernes, Jiří: Takoví nám vládli: komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili. Praha: Brána, 2010.

Průcha, Václav a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992 (2. díl). Praha: Doplněk, 2009.

Rigby, T. H.: The Soviet Political Executive, 1917-1986. In Brown, Archie (ed.): Political Leadership in Soviet Union. Palgrave Macmillan UK, 1989.

Rychlík, Jan: Československo v období socialismu 1945-1989. Praha: Vyšehrad, 2020.

Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992. Praha: Vyšehrad, 2015.

Sikora, Stanislav: Dubček kontra Novotný. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. Bratislava: Veda, 2002.

Sikora, Stanislav: Rozšíriť právomoci slovenských národných orgánov. In Londák, Miroslav, Stanislav Sikora a Elena Londáková: Predjarie: politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. Bratislava: Veda, 2002.

Skilling, H. Gordon: Czechoslovakia's interrupted revolution. Princeton: Princeton University, 1976.

Skilling, H. Gordon: Interest Groups and Communist Politics. World Politics, roč. 18, 1966, č. 3.

Skilling, H. Gordon: Leadership and Group Conflict in Czechoslovakia. In Farrel, R. Barry (ed): Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union. Chicago: Aldine Publishing Company, 1970.

Solomon, Susan G.: „Pluralism“ in Political Science: The Odyssey of a Concept. In Solomon, Susan G. (ed.): Pluralism in the Soviet Union: Essays in Honour of H. G. Skilling. London: Palgrave Macmillan, 1983.

Sommer, Vítězslav, Matěj Spurný a Jaromír Mrňka: Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956-1989. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2019.

Suk, Jiří: Veřejné záchodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu. Praha: Prostor, 2016.

Štefek, Martin: Kádry rozhodují, ovšem: předjaří, pražské jaro a počátky normalizace proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2019. Humanitas.

Štefek, Martin: Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014.

Šulc, Zdislav: Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 1996.